

Церква і Нарід

ДВОТИЖНЕВИК, ПРИСВЯЧЕНИЙ ЦЕРКОВНИМ
І ЦЕРКОВНО-ГРОМАДСЬКИМ СПРАВАМ.

Рік III.

Кремянець, 1—15 травня 1937 р.

Ч. 9—10.

АРХІЄПИСКОП АЛЕКСІЙ.

Слово на Св. Пасху.

ХРИСТОС ВОСКРЕС!

Ще раз судив нам Господь пережити усю радість Свого воскресення. Знову ми забули усе, що тягарем лежало на нас в цьому лукавому світі, і душі наші наповнилися „небесного сяйва“. І даремні зусилля усіх тих, хто хоче удалити людство від того сяйва, хто хоче побудувати життя на матеріяльних началах, хто ненавидить духовний світ, хто переслідує віруючих, збурує святині і підіймає свою руку на служителів Воскресшого, плямуючи їх своєю мерзенною клеветою і ненавистю. Досить чоловікові побувати тільки на одній пасхальній ранній, і примарою розлітаються усі навождення ворожі, бо в невіррі можна тримати людей тільки обманом і хитрощами гордих самолюбників, які не хочуть знати воскресення Христового і твердять, що нема і воскресення мертвих, нема і вічного життя.

А це „вічне життя“ якраз і є причиною нашої сьогоднішньої радості і щастя. Звичайно, ми радуємося в цей день, не думаючи про причину його, а як би виросла в силі і значінні наша пасхальна радість, коли б усі вірні знали, що віра в життя вічне являється її причиною, і що ця віра йде від Христа Спасителя, що вона восходить до Ісуса Воскресшого. І треба нам те знати, бо ж з тією вірою люде йшли на муки, як на свято, щоби по смерті вступити в життя праведне, святе, вічне. І ця віра так звязана з Особою Воскресшого, що там, де падає християнська віра, упадає також і віра в життя вічне, а де признають Христа, там і життя вічне освічує людей надіями. Тому-то і Церква нині співає: „Христос воскрес із мертвих, смертю смерть здолав, і тим, що в гробах, життя дарував“; тому-то і Св. Апостол поучає, що „Спасителем нашим розрушена смерть і явлене життя і нетління через благовістя“ (2 Тмф. I, 10). Так, Воскреслий Господь ясно показав нам життя і безсмертя Своєю наукою, Своєю хрестною смертю і воскресенням.

Перш за все своєю наукою, через „благовістя“. Але це не значить, що Господь доказував життя вічне якимсь науковим розясненням. Ні, в Євангелії ми не знайдемо ані одної наукової розправи по тому питанню: в ньому не мається доказу вічного життя, як воно не доказує і існування Божого. Та інакше й бути

не може, бо ж вчених на світі дуже мало, і було б несправедливим правду релігійну робити придбанням тільки вибраних, в той час, як вона потрібна для всіх і повинна бути доступною для всіх. Один Господь в силі був виставити цю правду для всіх очевидною, але в який спосіб?

Здавалося б, найпростіш було б підняти таємничу завісу невидимого й оповісти усі його тайни. Ми, мов, не бачили приходнів з того світу, але як би хто звідтіля з'явився та розказав, що таке небо, які в ньому красоти і слава, то ми були б задоволені. Бож знаємо ми, що кожний із основників релігії тішив своїх послідувателів обіцянками райських насолод. І Господь наш, Який „спокоювкіу був у Бога“ (Іоан. I, 2), так легко міг би відкрити людям усі роскоші того світу і тим запалити душі людей! Але нічого подібного не знаходимо ми в науці Христовій: Господь ні в чому не захотів задоволити людської цікавості. Євангельський багач просив Авраама: „Прошу тебе, отче, пошли Лазаря до дому батька мого, бо у мене є п'ять братів; нехай посвідчить їм, щоб і вони не пішли у се місце муки“ (Лук. XVI, 27, 28), а Авраам відтовів: „Мають Мойсея і пророків, а коли їх не слухають, то хоч би хто з мертвих воскрес, не повірять“ (Лук. XVI, 29, 31).

Що ж Мойсей і пророки, чи взагалі Старий Заповіт виявляє нам про вічне життя? А те, що вже на початку того Заповіту віра в будуче життя представляється ясною, і побожні люде, як Енох праведний, зоріли, що вони будуть жити у вічності. З часом же старозавітні люде, як Іов праведний і святі пророки, з певністю висловлюють думки про будучий суд і воскресення мертвих. І Господь наш ствердив Своім словом Божественим вірування старозавітні. Він відкрито осудив незіруючих у воскресення садукеїв, Він не раз торкався великої думки про останній суд. Але це не значить, що Христос проповідував тільки те традиційне вірування, яке найшоз серед Свого народу. Ні, Він оснував віру в життя вічне, не оповідаючи про нього, як міг би оповісти Син про діла Свого Отця, а відкривши людям ідеал життя, який здійснюється на землі, але повинен мати своє продовження і розцвіт у вічності.

Досить прослухати, або прочитати нагорну проповідь Спасителя, щоб зрозуміти, як наука Христова не може мислитися без життя вічного. В цій науці ми чуємо те, чого до Христа не чула земля, бо ж в ній міститься відкинення почувань самолюбства та егоїстичних бажань, якими жило людство до Христа, і уся та наука говорить про життя вічне. „Блажені убогії духом, бо їх є Царство Небесне; блажені тихії, бо вони досягнуть землю; блажені чистії серцем, бо вони Бога уздрять; радуйтеся і веселіться: бо велика вам награда на небесах“ (Мф. V, 3, 5, 8, 12). Кожне з блаженств відкриває перед нашими очима чудовий вид на вічність і продовження в тій вічності нашого життя, а тим самим і показує, як Христос заснував віру в будуче життя на самій душі людській, яка інстинктивно вимагає того життя. „Покайтеся, бо Царство Небесне наблизилось“ (Мф. IV, 17)—ото перше

слово Його до людей в Св. Євангелії; „ідіть по всьому світу і проповідуйте Євангеліє усій тварі” (Мрк. XVI, 15),— ото останні слова Його на землі, в яких Христос призиває усіх людей до вступлення в засноване Ним вічне Царство. Для Христа Царство Боже є—правда, святість і любов, і Він кличе до того Царства усяку душу, щоб вона навернулася до Бога, привернула себе в той порядок, з якого вийшла через гріх, і щоб людство стало народом новим, народом синів Божих, що вступають з життя вічне... Бож хіба тільки невірря може уміщувати на землі Царство правди, святости і любови, бож зрозуміла річ, що на землі немає рації стремитися до Царства Божого, коли вічність є пустим словом. Бо де правда на землі? Як досягнути святости на цьому світі? Як можна любити Бога і віддатися Йому, коли б ми не знайшли Його в вічності?! Ми—ніщо, коли б не мали вічности, але ми її маємо, бо вічність—то є Царство Боже, а Царство Боже— „внутрь нас” (Лук. XVII, 21), а коли воно в самій душі нашій, то починається воно ще тут на землі, а продовжиться в вічності, де життя буде повне і постійне, а радість там буде вічною, совершенною.

Ось як Господь наш заснував Своєю наукою віру в життя вічне. Алеж та наука не була б вистарчаючою, коли б вона не була увінчана відкупленням. Бож життя вічне — є спільнота з Богом, але чи досить того для нас, що нам про те скажуть. Отож-то св. Євангелія ясно говорить нам, що дорога, яка веде нас до Бога, проходить у підніжжя хреста, і без того хреста не було б і тої дороги: без відкуплення нема життя вічного. І Своїм хрестом, як і наукою, Христос виявив нам безсмертя. Бож ми завжди чуємо в собі голос совісти, що межи нами і небом стоїть непереможна стіна, яку ми ще більш відчуваємо, коли добре себе знаємо. Але досить нам подумати про хресну офіру відкуплення за нас і наслідок її — всепрощення, і наше сумління заспокоюється, і нам видається таким близьким і зрозумілим отой сотник, що стояв у Хреста Господня на Голгофі; бачив, як Господь віддав, заголосивши, дух, і сказав: „Воістину чоловік сей був Син Божий” (Мрк. XV, 39). Ось яким чином говорити про хрест значить проповідувати життя вічне! І проповідь така є найбистріша і найвірніша.

Але що було б зі хрестом і проповіддю хреста, коли б за хрестом не послідувало воскресення?! Ми памятаємо, що було колись в Афінах, коли Св. Павел проповідував там Христа (Діян. XVII, 16—32). Йому дозволили говорити, поки він не возвістив про воскресення свого Учителя, а в цей останій мент його проповідь перервали сміхом. А скільки серед нас тих сучасних Афінян, котрим не подобається наука про воскресення, хоч часом вони і високо ставлять Особу Господа нашого і цінять науку Його. Але без воскресення не ввійшла б в людство віра в безсмертя і в життя вічне. Особа Ісуса Христа неподільна від Його науки, а Його життя, Його слово возвіщають воскресення, як вінець Його життя і науки, як перемогу Його над смертю. І ко-

ли б та перемога не була одержана, авторитет Христа був би захитаний, Його величчя поблідло б. Можна сказати сміло, що без воскресення не було б і проповіді Євангелії, бо що перемінило свв. Апостолів, придало їм сили і героїзм, що не боїться небезпек, як не воскресення Христове? „Христос воскрес із мертвих, і ми усі тому свідки”, — говорили вони євреям; „ми не можемо не говорити про те, що бачили і чули” (Діян. IV, 20). „Если Христос не воскрес, то даремна і проповідь наша і віра ваша даремна” (I Корф. XV, 14), — говорить св. Апостол Павел. А тому і для всіх нас — віруючих — воскресення Христове є вінцем проповіді Його і очевидним установленням життя і безсмертя: без воскресення не було б ні Апостолів, ні Церкви, ні Християнства.

Ми знаємо основателів релігій, які серед язичників проповідували покору, офірність, любов і навіть прощення обид; ми знаємо, що деякі з них, будучи багатими, стали добровільно бідняками; будучи правителями, стали ради спасіння братів своїх невольниками. Таким був основатель будизму — релігії, яка має кілька сот мільйонів наслідувачів. Але що зробила для людства наука будизму? Останнім словом тієї науки було неіснування, знищення в смерті, а не перемога над смертю, і тому послідователі будизму втратили енергію і всяку надію на ліпшу будучину, а серед них не гріх самогубство і запанувало таке страшне рабство, яке коли-будь володіло людською істотою.

Не така наука християнська, тісно звязана з Христом—Главою Церкви, бо в ній—життя, сила, енергія духовна і героїзм. Ці то якості лягли в основу християнської культури, і ця остання вже дві тисячі літ панує над людством, і її не можуть позбавитися навіть наші сучасники, які хотіли б відбудувувати життя на началах не тільки безбожжя і невір'я, але й поганства. Та наука достаточна для віри в життя вічне; вона не безплідна, бо увінчана відкупленням і хрестом, щоб люде повірили в прощення; вона проповідується і буде проповідуватися до кінця віку, бо володіє Живоносним Гробом, щоб люде повірили в життя вічне. Все, потрібне для нашого спасіння, знаходиться в св. Євангелії, але і в Євангелії над усім є воскресення Христове, бо коли б не було воскресення, коли б Христос по смерті Своїй, як усі ми—земнородні, став порохом, то вже давно запанувала б в світі наука про загальне знищення усіх людей, про безглуздя життя, і той апокаліптичний звір, який в наші дні то тут, то там явно показує своє жорстоке і безбожне лице, вже, може, давно вирішив би долю усього світа, усього людства.

А нині, з радістю воскресення, особливо в день Воскресення Христового, ми не тільки можемо сміло дивитися в це звіряче лице, а маємо сили і боротися з ним. Тільки би не оскуділа віра наша, тільки би в боротьбі за духовне сокровище наше не ослабли ми. Але ж для того ми нині так урочисто святкуємо Пасху Христову, щоби не забували, що діло життя нашого на землі є ділом перемоги в собі самих і в світі духа над матерією життя над смертю; що тут йде про наші переконання, надії і святі почуття; що, нарешті, ми не повинні забувати і про померлих, яких ми так

часто і широко оплакуємо, бо сей день і для них—день радості, бо „Христос воскрес із мертвих, первенець із померлих..., і во Христі всі оживуть, кождий в своєму порядку—первенець Христос, а потім ті, що Христові” (1 Корф. XV, 20, 22).

Отож-то, вітаючи нині сердечно мою улюблену Волинську паству, закликаю усіх вірних: оддаймося цілком в ці святі дні радості воскресення, щоб по усьому в нас видно було, що ми „смерти праздуємо умершвлення, адово розрушення, іншого життя вічного початок” (троп. 7 пісні пасх. канону). І Тепер тільки початок, а прийде і той час, коли „вострубить, і мертві воскреснуть нетлінними, бо тлінному цьому належить облещися в нетління, а смертному цьому — в безсмертя” (1 Корф. XV, 52, 53), ...і тоді наступить вічне життя, і усі, хто буде з Христом, тоді будуть торжествувати без кінця воскресення Христове і воспівати: „Небеса убо достойно да веселяться... Христос бо воста, веселіє вічне” (троп. 1 пісні пасх. канону). Амінь.

СВЯЩ. МИХАЇЛ ТАРНАВСЬКИЙ.

Христос воскрес!

В радість кривавої помсти поринув
Єрусалимський Синедріон...
Нелюдяних суддів, що Месію судили,
Глибокий обгортав ще сон.
Намісник Юдеї давно вже забув,
Що кров неповинну віддав на поталу
Злобі фарисеїв і наймитів римських,—
Думка від злочину того далеко літала...

Про присуд неправний теж вже забули
Легіонери поганської Роми,
Вони вже забули, що про смерть на Голгофі
Вістку подали всесвітові громи.
Забули вони вже, що не стерпіли
Злочину такого забуті могили,
Й що сонце померхло від людської злоби,
Що хмари голгофські хрести оповили.

* * *

Ясніли вже крила темної ночі,
Запалив світанок вже ранню зорю,
Як Правда понесла побідную пісню
Христова Воскресення Дню.
Хрести на Голгофі тіль сумну кидали
На погрузлий в гріхах Єрусалим,
А над могилою Воскресшого Бога
Побідний співали ангели гимн.

Співали ті ангельські хори вселенній
Неземних чарівних пісень,
Про те, що воскрес Бог, і нас у могилах —
Світлий зустріне Воскресення День.

І. ЗАГУМЕННИЙ

До атеїста.

Подивлюсь я в глиб далеку
Та й думаю: „Боже!
Як Ти створив світ великий
Любо та пригоже!
Ти в великому просторі
Віки-вічні сяєш,
День і ніч Своєю Премудрість
У всім виявляєш.
Вдень над нами сонце сяє
В широкім просторі,
Вночі світить місяць блідий
Та яснії зорі.
Зірок в небі міріяди
Призначення мають:
Зайде сонце—займаються,
Зійде—потухають.
Так діялось віки-вічні
І буде робитись,
Бо без Тебе,— Ти мій Боже,
Не може змінитись!
Сиві хмари—величезні,
Високі, як гори,
Пливають собі й купаються,
Як би в синім морі.
Там гуркотить десь далеко,
Блискавка мигає,
Потім хмара, як ніч темна,
З боку налягає.
Сіє дощик як з решета,
Де хмара сягає,
Та по листях ніби шепче,
Шелест підіймає.
Пройдуть хмари в даль глибоку,
Полинуть без впину,
Знов сонечко нас голубить,
Як мати дитину.
Так діялось віки-вічні
І буде робитись,
Бо без Тебе, Ти мій Боже,
Не може змінитись!“
Нам здається, це не чудо,
Бо так світ існує!

А поміркуй, атеїсте,
 Хто це всім керує?
 Нам відомо, з чого хмари,
 Що місяць, що зорі,
 Та закону ми не зміним
 Без Божої волі.
 Як ти можеш, скажи сонцю,
 Щоб зійшло з заходу,
 Пройшло небо по півночі
 Та й сіло зі сходу!

Під великодні дзвони.

„Псалом новий Господеві
 І новую славу
 Воспоєм чесним собором,
 Серцем нелукавим...“

Новий цей псалом, пісню нову перемоги над гріхом і смертю понесли в світ святі апостоли після Воскресення Христового. У той світ грішний, про який Апостол казав: „Всі під гріхом... всі відхилились, вкупі нікчемні стали; нема, хто робив би добро, нема аж до одного“ (Римл. III, 9—18). Апостоли, їхні ученики і всі перші послідувателі Христа стали свідками аж „до краю землі“ (Діян. I, 8) великої вістки спасіння людей, бо прийшло примирення з Богом через смерть Сина Його (Римл. V, 10). І душі спрагнілі прощення і ласки, серця, що так сумували за чимсь невиразним, томилися духом та „Богові Невідомому“ будували жертівні (Діян. XVII, 23), потягнулись тепер до Христа, Пасхи Нової, Його світла, правди і любові.

Був це рух релігійний в тодішньому греко-римському поганському світі. Обняв він людей різних націй, різного соціального стану, різного інтелекту, різного віку. Бо був рухом перш за все індивідуальним, що вісткою спасіння, правдами нової віри промовляв до душі людської.

Але ж старий світ, що відчув в християнському русі не тільки індивідуальне чи приватне діло спасіння душі, спрагнілої Правдивого Бога, підняв проти нього переслідування, тяжкі кари і муки смертні. Кров мучеників стала насінням християнства...

„Молились,
 Молились перед хрестом
 Закуті в пута неофіти,
 Молились радісно!... хвала,
 Хвала вам, душі молодії,
 Хвала вам, лицарі святії,
 Во віки-віки похвала!“

Із катакомб, із пустинь та гір, із проваллів земних піднялось християнство на широкий світ... Стає воно не тільки *індивідуальним*, але й *соціальним*. Своєю наукою любові й братерства підні-

мається перебудови світа, життя і відносин людей, націй і станів, наближення грішної землі до Царства Божого.

І скільки ж на цьому багатовіковому шляху соціального християнства потрачено змагань, зужито боротьби і зусиль, вкладено віри, терпіння і мук, понесено жертв! Історія записала часи, в яких ці змагання доводили самі служителі Церкви Христової до повної суперечности ідеалам Христа, хочаби оружною силою та засобами інквізиції змусити людство до прийняття „Царства Божого“ на землі. Ці псевдо-теократи не слухали Євангелії, в якій записано слова Христа до одного із учнів, що мечем боронив свого Учителя: „Верни меч твій у місце його, бо всі, що взялись за меч, од меча й загинуть. Чи вже ж здається тобі, що я тепер не можу вблагати Отця Мого і Він пошле Мені більш як дванадцять легіонів Ангелів?“ (Матф. XXVI, 52—53).

Та мимо цього, мимо одних сумних в історії Європи стремлень „виправити“ подвиг Христа та освятити Його ім'ям ріжні насильства над людьми і народами, християнство за близько двадцять віків глибоко пройняло своїми високими людськими ідеями життя людства. І коли, по вірі нашої, сонми людей, відкуплених Христом, в трудах і подвигах спасли душі свої та „приступили до Сіонської гори і до города Бога живого, Єрусалима небесного і до тьми ангелів, до громади і церкви первородних, на небесах написаних“ (Євр. XII, 22—23), то Церква Христова на землі, проходячи історичну путь, в соціальному житті витворила те, що зветьмо *християнську культуру*.

І ніколи одначе насичення цією культурою не було й не буде повним на землі. Навпаки, перед кінцем світу, по словах Господа Христа: „встане народ на народ і царство на царство, і будуть голоди, мори і трус по місцях... І тоді поблазняться багато; видаватимуть один другого, і зненавидять один другого. І багато лжепророків зявляться й облестять многих. І через те, що намножаться всякі кривди, прохолоне любов многих“... (Матф. XXIV, 7—12). Так виходить, що не до повної досконалости, не до християнського звершення, піднімаючись від сили в силу моральну, проходить людство шлях призначеного йому й світові цілому існування дочасного, а йде параболою, то піднімаючись, то в законі християнському занепадаючи.

Наша доба по війні світовій страхає нас цим занепадом. Нині багато кажуть і пишуть, що світ поділився на ва табори, які ось-ось зударяться: комунізм і фашизм як центри, круг яких ніби згрупуються народи і держави. Можливо, що таке „або-або“ найбільшене та упрощене. Але, як загалом воно горює, то для визнавців *соціального християнства* перш за все („ми сподівались, що се Той, що має спасти Ізраїля“... Лук. XXIV, 21), наші часи є тяжким спокусом. Комунізм і атеїзм стали вже синонімами. Комунізм і як теорія, а ще більше як дика на сході практика, став запереченням усякого індивідуалізму, усякої свободи людського духа, якого й не визнає. Але ж і фашизм, що по його боці, шукаючи на кого опертися перед маревом комунізму, становляться часто стерники корабля церковного, теж трудно визнати за ви-

твір християнства і далеко не на його ідеалах він побудований. Недаром прихід його до влади в Німеччині значився був прагненням неопоганство поширити, а і досі стосунки поміж гітлеризмом та християнськими церквами,— не кажемо вже католицькою, а навіть протестантською,— є невиразними... Італійському фашизмові нічого не стоїло, не дивлячись на спротив Ліги Народів та загрозу Європейської війни, напасти на християнську Абіссинію і підбити її собі.

Зубожіння духа любови, духа милосердя й гуманности, духа згоди поміж людьми—глибока ознака нашого часу. „Мир первозданний одпочив на лоні ночі,

Тільки ми, Адаме,
Твої чада преступнії,
Не одпочиваєм
До самої домовини
У проспаним раї;
Гриземося, мов собаки,
За маслак смердячий
Та тебе ще зневажаєм”...

Ці слова Шевченка так близькі особливо нашій сучасності. Егоїзм націй і людей, право сили і сильного, активізм без ідеї моральної і краси подвига, страшні узброєння перед маревом нової війни і нового самовигублення людей—глибокою тривогою наповняють серця. „Страшно, страшно, за людину страшно мені“,—готові повторяти вони за Шекспировським Гамлетом та в тузі пкитати: „Чи вже ж відопхнув Бог людей своїх?“ (Римл. XI, 1).

Але ж туга і зневірря, як свідчить історія, завше приходять після великих в людстві потрясень. Так було і після Великої Французької Революції на Заході в кінці XVIII віку. І ослаблення соціальної сили християнства, його культивууючих впливів посеред держав і народів стверджує тільки думку, що світ не йде в своєму житті по простій дорозі досконалости, бо як сказав Христос: „Царство Мое не од миру сього... Царство Мое не звідсіля“. (Іоан. XVIII, 36).

Та тільки ж ця правда ані трохи не може захитати віри в саме християнство, як *релігію спасіння людини*, як розум і правду духового життя, як оправдання людського існування і вишости людської істоти. І як раз в епохи занепаду соціальних ідеалів душі змучені, серця знеможені в тузі й скорботах несуть свою покору, своєї зітхання Воскресшому Богові з молитвою і надією, тепер і за гробом, кличучи до Розпятого і Воскресшого: „Господи, поспішай!“

Релігія християнська є релігією народу цивілізованого. Вона підносить людину й проголошує вищість духа над матерією, душі над тілом.

В. К.

Суд над Ісусом Христом в освітленні римського та єврейського права.

Віддавна багато духовних та світських учених старались на підставі архивних історичних документів освітлити правні підстави арешту й суду над Ісусом Христом, як рівнож вирішити питання: хто поносить найбільшу вину за мученицьку смерть Богочоловіка: Юдеї чи Римляне?

Відомий дослідник епохи Христа, автор багатьох цінних науково творів, доцент Варшавського Університету ім. І. Пільсудського кс. д-р. Євген Домбровський в опублікованій праці „Процес Христа“,—на підставі книг Святого Письма, історичних документів, дослідів римського та єврейського права, творів учених і останьо знайдених папірусів з II та III віку після Р. Хр., — дає дуже цікаве та всебічне освітлення цієї надзвичай важної для кожного християнина справи.

1. Питання про арешт Ісуса Христа.

Конфлікт поміж Христом і офіційними представниками єврейського народу зазначився майже від перших прилюдних виступів Ісуса Христа, Котрий не придержувався ритуального обряду омиття, не виконував стисло суботнього відпочинку. Це наразило Його на гнів найсильнішої єврейської групи — фарисеїв, які пильно слідили за кожним кроком Христа, щоб при першій нагоді Його арештувати. Чудо воскресення Лазаря набрало такого розголосу, що не тільки Юдея, але й ціла Палестина горнула до Христа. Це вже безпосередньо загрожувало владі фарисеїв, і вони скликали Сінедріон, на котрім постановлено було вбити Христа (Йоан. XI, 47—53), бо арешт Його вже не вистарчав. В той спосіб вже тоді смерть Христа була предришена і треба було лише „інсценізувати“ суд.

Тріумфальний вїзд Христа до Єрусалиму змусив євреїв до прискіпшення виконання постанови, і лише страх перед розрухами стримав їх перед негайним арештованням Христа: вирішили переждати пасхальні свята, коли розійдуться богомільці (Маф. XXI, 12—17; Марк. XI, 15—19; Лук. XIX, 45—48). Тимчасом стався випадок, який змінив пляни: до Сінедріону зголосився один з учеників Христа, а саме Юда з Каріоту, котрий за ціну 30 сребряників приобіцяв видати Христа вночі, здалека від Його оточення. Пропозиція Юди була прийнята, і арешт визначили на четвер увечері. В умовлений час члени Сінедріону зібрались в апартаментах найвищого духовного — Йосифа Кайафи. За Христом вислали частину охорони святині на чолі з Юдою. Питання про те, чи у склад тієї охорони входили й жовніри римські, є дуже складне. Багато учених дають твердядчу відповідь, але святі євангелисти Матфей і Марк говорять, що з Юдою йшло багато народу з

мечами та кіями від визначніших священників, книжників та старших (Маф. XXVI, 47; Марк. XIV, 43), і лише св. Йоан згадує про військову сторожу, тисячника і слуг юдейських (Йоан. XVIII, 12); але найправдоподібніше св. Йоан ужив грецький термін „хіліархос“ не в значінню тисячник—„трибун“, а „провідник“, що дуже часто траплялось в ті часи; тоді не було б ніякої ріжниці в словах всіх Євангелістів, а лише св. Йоан стисліше окреслював число людей, висланих для арештовання Христа ($\frac{1}{3}$ когорти—це 200 чоловік). Таке припущення опирається ще на тому, що військовий трибун був дуже високим достойником і було б дивним припустити, щоб сам трибун особисто, на візвання Сінедріону, пішов в товаристві військового відділу і служби святині для заарештовання незнаного римській владі злочинця. Отже слід признати, що римські жовніри не брали уділу в арешті Христа, тим більш, що до того часу ані прокурор, ані підлеглі йому магістратури нічого не знали про вину Христа, яка то „вина“ була внутрішнім непорозумінням поміж євреями, до чого римляни засадничо не втручались. Повстає тому питання, чи, видаючи наказ про арештовання Христа і то з виразною ціллю укарати Його смертю, Сінедріон не допустив перекрочення своєї компетенції?

В цій справі поміж ученими немає однозгідности.

Сінедріон по повороті євреїв до Палестини був найвищою інстанцією в цивільних і кримінальних справах, і з ним мусіли числитись навіть цісарі. За часів Ірода Великого значіння Сінедріону падає: цісар бачив в ньому лише інституцію, яка судить релігійні справи, застерігаючи собі всі справи, зв'язані з адміністративною та політичною організацією держави; але навіть і релігійні справи, коли підсудимому грозила кара смерті, належали до коронного суду. Такого погляду держиться цілий ряд учених на чолі з Росаді, знаменитим тосканським адвокатом, котрий в своїй творі „Il processo di Gesù“ стверджує, що процес Христа „був актом гвалту і перекрочення компетенції з боку Сінедріону, а через те з виміром справедливости немає нічого спільного“. Іншого погляду є париський правник J. Iuster, який твердить, що римська влада не зменшувала авторитету Сінедріону, а навпаки залишила йому повну юрисдикцію не лише в справах релігійних, але навіть в певних справах цивільних і кримінальних. Найбільш прихильників мають виводи одного з найкращих знавців кримінального римського права Т. Mommsena, який в своїй книзі під назвою „Römisches Strafrecht“ прийшов до висновку, що Сінедріон мав право судити навіть справи, в яких підсудному грозила кара смерті, і видавати вироки, але ті вироки підлягали затвердженню римської влади і лише нею могли виконуватись. Коли кодекс єврейського права передбачував за якесь переступство кару смерті, то хоч Сінедріону вільно було перепроводити ціле судове поступовання включно до видання вироку, то однак виконання цього вироку застержено було римській владі. Само собою, що прокурор міг затвердити вирок лише після заізнання зі справою, що часто провадило до поновлення судового поступовання вже перед державними судами. Виводи Mommsena підтверджуються

Mitteis'ом, відомим знавцем недавно відкритих старовинних юридичних папірусів.

Отже Сінедріон міг арештувати Христа, перепроводити судове поступовання і видати вирок без спеціального повідомлення римської влади, але під умовою заховання форм, передбачених обов'язуючим кодексом єврейського права. Вирок той однак мусів по тому бути затверджений римським прокурором і лише тоді виконаний.

2. Суд перед єврейським трибуналом.

Арештованого Христа привели до палати найвищого єврейського духовного Йосифа Кайафи. З огляду на свято Пасхи постановили негайно Його переслухати. Однак чи то з причини неприбуття ще всіх членів Сінедріону, чи з якоїсь іншої, — впровадили Христа тимчасом до крила палати, у котрому мешкав тесть Кайафи Анна. Цей останій 9 літ стояв на чолі євреїв, але в 16 році по Р. Хр. був звільнений з посади за переведення екзакуцій над кількома в'язнями без згоди римської влади. Він був дуже багатим чоловіком і за часів Христа тішився великою повагою, яко тесть первосвященника. Анна задав Христові питання що до Його науки і учеників. Про учеників Христос нічого йому не відповів, а відносно науки, то покликався на явність, з якою проповідував цю науку народові і на свідків, котрі Його нераз слухали. Щоб належно зрозуміти відповідь Христа, треба знати, яку роль відігравали свідки в карнім єврейським процесі. Виключно вони встановлювали вину підсудного, а тому навіть признаїня обвинувеченого не вистарчало для видання вироку смерті, як що свідки не ствердять його зізнань. Цей припис єврейського кодексу колізував з римським правом, де головне значіння мало зізнання підсудного. Через те, що Христос покликався на свідків, Анна перервав його переслухання і наказав відпровадити до Кайафи, у котрого вже зібрались члени Сінедріону.

Єврейське право для справ, в яких підсудному загрожує кара смерті, ставило багато вимагань для обвинувателів і свідків. Сама, підстава оскарження мусіла бути найстисліше окреслена, процесова дискусія засадничо була публічною, підсудний мав повну свободу в обороні. Ці вимоги права не мали застосовання в процесі Христа: вже один факт, що предсідником Сінедріону був чоловік, котрий видав наказ арешту в цілях позбутися невідгідної для себе особи шляхом карі смерті, яскраво свідчить про базправність процесу і повну відсутність почуття справедливости у суддів. Засідання Сінедріону відбулось поночі. Було це надзвичай важне порушення обов'язуючого права, яке вимагало, щоб процеси з евентуальною карою смерті відбувались в день. Для видання вироку смерті конечно вимагалось абсолютно згідне зізнання принаймні двох свідків; коли б зізнання ці ріжнились, навіть в дрібницях, свідоцтво їх признавалось за невивстарчаюче.

Процес Христа розпочався із зізнань свідків, котрі закидали Йому ріжні переступства. Коли однак зізнання ці не вистарчили,

деякі покликались на слова Христа, що торкались святині; одні твердили, що Христос сказав: „Можу зруйнувати храм Божий і за три дні збудувати його” (Матф. XXVI, 61); інші натомість ці слова передавали так: „Я зруйную храм сей рукотворний і в три дні збудую інший нерукотворний” (Марк. XIV, 58)

В той спосіб слова Христа, wypowiedжені виразно в переносному значінні (див. Іоан. II, 21: „а Він говорив про храм тіла свого”) свідки використовували для оскарження Його в богохульстві, за що загрожувала кара смерти. Однак зза браку однозгідности у зізнаннях свідків, лише признання до вини оскарженого могло усунути сумніви. Первосвященик тоді запитує Христа: „Що ж ти нічого не відказуєш? що вони на Тебе свідчать?” (Марк. XIV, 60). Через те, що Христос мовчав, повинні б були при нормальнім ході процесу його звільнити. Але цього не хотіли євреї, а тому рішили застосувати спосіб, який мав місце у виняткових випадках, а саме вимушення зізнання за всяку ціну. Первосвященик урочисто запитав: „Заклинаю тебе Богом живим, скажи нам, чи Ти Христос Син Божий” (Матф. XXVI, 63). На це візвання Христос з простотою і великою відвагою відповів: „Ти сказав. Але кажу вам: незабаром побачите Сина Чоловічеського, сидячого з правого боку сили й грядучого на хмарах небесних”. Почувши це, Кайафа, стосуючись до приписів єврейського права, розідрав свою одежу і зарядив голосування; це голосування дало вислід: „повинен смерті” (Матф. XXVI, 66) — Як ми вже бачили, нічне засідання Сінедріону було протизаконне. Другим порушенням закону був вирок смерти, бо оскільки в цивільних справах можна було на протязі дня видати вирок, то в справах, в яких загрожує кара смерти, вирок належало оголосити на слідуючий день. Цей постулят права нарушено.

З хвилею оголошення вироку закінчився головний акт постановання проти Христа. Відпроваджено Його до в'язниці, де через цілу ніч був Він предметом знущання зі сторони сторожі.

Раненько на другий день Сінедріон зібрався удруге. Деякі вчені твердять, що метою цього другого зібрання Сінедріону було формально виконати припис що до видання вироку на другий день; але найправдоподібнішим є гіпотеза, що Сінедріон до справи процесу вже не вертав, а розважав лише над способом виконання присуду, про що свідчать слова Євангелії: „Як же настав ранок, то всі первосвященики й старші народні склали раду на Ісуса, щоб убити Його” (Матф. XXVII, 1).

3. Суд перед римським трибуналом.

Члени Сінедріону разом з Христом і великою товпою народу пішли до палат римського намісника Пилата Понтійського, котрий вийшов до них і спитав: „Яку вину складаєте на Чоловіка Сього?” (Іоан. XVIII, 29). Характеристично, що, відповідаючи на це питання, члени Сінедріону замовчали про релігійні мотиви засуду (богохульство), а висунули чисто політичні: „Він зводить народ наш і боронить давати податі кесареві і говорить, що Він Христос Цар” (Лука XXIII, 2). Ці політичні обвинувачення вису-

нуто тому, що римляне не дуже дбали про внутрішні спори євреїв що до релігії, але пильно слідкували за підсиленням руху, який стремів до незалежності окремих провінцій. Особливо обтяжував Христа 3-ій пункт—голошення себе царем, а тому Пилат відразу запитав Його: „Ти цар Юдейськи?“ (Матф. XXVII, 11), а коли відповідь: „ти кажеш“ видається йому дивною, то Пилат впроваджує Христа до внутрішньої частини преторії, де Христос йому говорить: „царство мое не од миру сього“ (Іоан. XVIII, 36). Пилат, очевидно, набрав переконання, що Христос не може бути „бурителем народу“; це уповажнило його освідчити Сінедріону: „Я ніякої вини не знахожу в Чоловікові Сьому“ (Лук. XXIII, 4).

Ці слова Пилата страшенно зденервували юдеїв, і вони з натиском домагались присуду, кажучи: „Він бунтує народ, навчаючи по всій Юдеї“ (Лука XXIII, 5). Почувши про Галилею і переконавшись, що Христос дійсно галилеянин, Пилат постановив змінити форум поступовання і послати Христа до тодішнього начальника Галилеї—Ірода Антипи, який тими днями перебував в Єрусалимі. Коли ж Христос ніякої відповіді Іродові не дав, справа опинилась знов у Пилата. Не хотючи затвердити кари смерті, він спробував ще скористати з права амністії, яке то право полягало на тому, що ради свята Пасхи міг він звільнити від кари одного з в'язнів. Однак товпа зажадала звільнення розбійника Варави.

Бачучи велике обурення товпи та почувши слова: „Коли відпустиш Сього, то ти не друг кесареві: всякий, хто робить себе царем, противиться кесареві“ (Іоан. XIX, 12),— Пилат налякався, сів на судищі, доконав символічного вмиття рук і затвердив вирок: Христос мусів бути розп'ятим на хресті.

4. Висновки.

Процес Христа трівав несповна 12 годин. Вирок, властиво кажучи, був упрянований згори єврейським Сінедріоном. Підчас процесу допущено було багато процедуральних ухилень з явним порушенням обов'язуючих норм права.

Отже можна сміло твердити, що смерть Ісуса Христа була політично-релігійним вбивством, доконаним завдяки надужиттям виміру справедливості. Затвердження вироку було вимушене натиском на прокурора (Пилата), котрий особисто ніякої вини не добачував, а лише страх перед цісарським гнівом, яким загрожували йому члени Сінедріону, був причиною затвердження вироку. Навіть де-які з єврейських учених (Graetz, I. Iost, Klausner) погоджуються, що вирок над Христом був несправедливий.

Веселись, юначе, в юнацтві твоїм, нехай вкушає серце твоє радости в дні юности твоєї й ходи по шляхах серця твого і по видінню очей твоїх; тільки знай, що за все це Бог приведе тебе на суд.

Д-р Є. САКОВИЧ.

Спори відносно часу святкування Великодня в перших століт. християнської ери.

Ні одне християнське свято не викликало стільки спорів та непорозумінь поміж окремими помістними Церквами відносно часу свого святкування, як день пам'яті Христового Воскресення. Суперечки почались майже від часів апостольських, але спочатку не набували гострого характеру і не порушили загально-церковного миру, і лише потім довели до створення відрубних сект. (наприклад, чотиренадесятники і протопасхити). В ріжних місцях християнського світу встановилась своя точка погляду на це свято і виробилась своя власна практика.

Найбільша і найдавніша ріжниця була між церквами римськими і малоазійськими, що не раз було предметом обряд і спорів. В 155 році була мова про це у св. Полікарпа, єпископа Смирнського, з Анікітом, еп. Римським: обидва єпископи позостались при своїй практиці і у взаємній згоді. В 167 р. був спір відносно Пасхи в Лаодикії, в якому брали участь єпископи Мелітон Сардський, Аполінарій Єрапольський, Клімент Александрійський та Іполіт Римський. Троє останніх виступали проти прихильників малоазійської практики, згідно якої святкували Пасху 14 нісана на тій підставі, що в той день Христос вкушав законну пасху (пасху старого заповіту), а „тому і нам належить робити так, як встановив Христос”.

Між роками 190—192 мав місце третій і самий поважний спір, який мабуть розпочався з приводу Пасхи 189 р., яка в Александрії, здається, святкувалась 20 квітня, а в Малій Азії 20 березня. Правдоподібно під впливом схізми Власта у Римі, котрий казав, що Пасху треба святкувати по малоазійському звичаю 14 нісана, єпископ Римський Віктор звернувся до малоазійських єпископів з загрозуючим вимаганням: прилучитись до римської практики. В цій справі відбулись в багатьох місцях собори, на сході і на заході, які висловились за практику римську, за винятком собору Єфеського, котрий уповноважив єпископа Полікрата боронити практику малоазійську. Полікрат в листі до Віктора твердо заступався за малоазійський звичай, освячений практикою апостолів Іоана та Филипа та багатьох славних єпископів. Віктор відповів малоазійським церквам формальним відлученням; але багато єпископів, що тримались тої самої практики, що і в Римі, не співчували таким рішучим заходам Віктора і осуджували його за такий крок. Іринеї Ліонський писав у такому лагідному дусі до Віктора та інших єпископів.

Ріжниця між церквами малоазійськими з одного боку та рештою церков з другого торкалась властиво дня святкування Великодня. У християн малоазійських Пасха була в 14 день першого весняного місяця (нісана), незалежно від того, на який день тижня випадало те число. Усі інші церкви „по преданію апо-

стольському“ кінчали піст і відправляли „таїнство Воскресення Господнього“ виключно в неділю. Передпасхальний піст в різних церквах тривав неоднаково (42 години, день, два і більш).

Можна припускати ріжницю і в самому звичаї святкування. Христіяни західні і східні (крім малоазійських) держали перед Пасхою суворий піст (в п'ятницю і суботу), потім— „бдѣніє“ (з суботи на неділю), з яким сполучено було чекання другого приходу Христа, врешті (після півночі) відправляли свято Воскресення Христа. Христіяни малоазійські, яких пізніше прозвали „чотирнадцятниками“ держали суворий піст тільки 14 нісана, а ввечері того ж самого дня відправляли Пасху і євхаристію. Їх пасха обмежувалась тим одним днем, а головним її моментом було згудвання Христових страждань. Отже христіяни малоазійські відправляли на Пасху „таїнство страждання“, а христіяни усіх інших церков— „таїнство Воскресення Господнього“.

Христіяни малоазійські стояли на ґрунті догматичному, усі інші на ґрунті історичному. В першому випадку святкування не торкалось певного моменту євангельської історії; тут старозавітна пасха перемінилась в новозавітний празник *спасення*, як єдиного факта в цілості його моментів. Не встановлення євхаристії, не страждання і смерть і не воскресення Христа зосібна, але усі ці події в синтезі, як єдиний в догматичному розумінні факт відкуплення через страждання, становили предмет святкування. То було свято, значить— радість спасення, але характер цієї радості був поважно-величний. Інші церкви, щорічно святкуючи пасху, повторювали у своїй пам'яті події останніх днів земного життя Христа зосібна, переживали їх з тими релігійними почуттями (смутку і радості), які природньо викликає євангельська історія останньої вечери, страждань, смерті і воскресення Господа. Тут найвищим моментом Пасхи було воскресення Христа, світла радість христіянина.

Походження ріжниць в дні святкування Великодня пояснюється тим, що це свято в своїй основі є річницею воскресення Христа, а річниця поняття умовне. Наприклад, Константинополь був узятий турками 29 травня 1453 р. (20 числа джумади-уль-аввель 857 р. геджри — мусульманської ери). 19 травня слідуєчого 1454 р. константинопольська церква справляла річницю останнього візантійського імператора, але турки відсвяткували річницю своєї перемоги вже 18 травня, на тій простій підставі, що Константинополь був узятий 20 числа джумади-уль-аввель 857 р. геджри, а в 858 році той день припадав вже не на 29 травня, а на 18, бо рік мусульманський (місячний) на 11 днів коротший від року християнського (соняшного).

Те само й з християнською пасхою. Христос воскрес: а) невідомого числа березня або квітня, б) в неділю, слідуєчу за місячною повнею першого весняного місяця, в) 16 нісана. Християнам приходилось вибрати одну з цих трьох дат.

Для християн не з юдеїв природніше всього було б прийняти першу дату (а), бо для людини латинського чи грецького походження відправляти річне свято Воскресення Христового 16 ніса-

на було б так само ненатурально, як для турків святкувати свою перемогу 29 травня: жидівський календар (місячний) був їм незнаний. Значить християне поганського походження були поставлені перед альтернативою: святкувати Воскресення Христа в те число римського місяця, в яке фактично сталося це чудо (а), або в той день тижня, який було присвячено його згадуванню, вибираючи цей тиждень приблизно, а саме той, який наступав за повнею пасхального місяця, себто першого весняного місяця (б). Але перша дата зосталася й мабуть назавше зостанеться для історії невідомою; тому цілком логічно принята була друга дата (б), тим більш, що при цьому річне і тижнєве свято Воскресення не розділялись.

З другого боку, для християн з юдеїв так само натурально було б святкувати Пасху 16 нісана (третя дата—в). Через те що цей день збігається з так знаменним часом в крузі жидівських свят. В дійсності так не сталося, і в малоазійському обряді виявивсь момент особливий. Як звісно, християни з юдеїв не поривали свого звязку з ерусалимським храмом та його старозавітними обрядами, беручи приклад з самих апостолів (Петр і Іоан), котрі ходили до храму на молитву (Діян. III, 1). А тому не може бути сумніву, що поки існував другий храм, ерусалимські християни святкували, придержуючись усіх законних обрядів, найурочистіше з старозавітних свят—пасху. В цій урочистій ночі з 14 на 15 нісана зникало святкування Воскресення Христа. Віруючі з юдеїв не встановляли окремого християнського празника 16 нісана, але удержали, до назви включно, пасху старозавітну, тільки вкладаючи в неї новозавітне розуміння і сполучаючи з євхаристією, себто стояли вони на ґрунті догматичному замість історичного. Отже пасха церков малоазійських не була новозавітним святом у точному розумінні цього слова, була то християнізована старозавітна пасха.

В спорах відносно дня святкування Великодня таким чином зіткнулися між собою дві течії християнського життя: юдаїстична і антиюдаїстична. Юдейська діаспора (розпорошення по цілому світі) була тим нервом, по якому перш за все ішло християнство. Сам ап. Павел звертався з проповіддю насамперед до юдеїв. Віруючі „від обрізання“ звичайно були початками і основою християнських церков сходу. Вони зберігали свої старі юдейські звичаї, які найдовше могли утриматись в церквах малоазійських, завдяки довгій діяльності тут апостолів Іоана Богослова і Филипа. Взагалі Східня Церква відносилась поблажливо до цих нешкідливих решток старозавітних звичаїв в житті віруючих. На Заході церковне життя розвивалось незалежно від юдейських традицій, а тому й боротьба проти малоазійського обряду носила характер визволення від решток юдейства.

Перший Вселенський Собор (325), який було скликано для вирішення догматичного питання про еретичну науку Арія, повинен був висловити свою думку і відносно часу святкування Вели-

кодня. І на сході і на заході ця справа викликала живе зацікавлення, бо ті незгоди, які виникали з ріжниць в часі святкування Пасхи, зле відбивались на репутації християн. Константин В. надавав цій справі може навіть не менше значіння, як небезпеці аріяства. Так само поважно ставився до цього питання і Євсевій Кесарійський. Константин В. гостро ставав проти звичаю святкувати пасху на взірєць юдеїв. Юдеї можуть закидати нам, говорив він, що християни навіть найголовнішого свого свята не можуть святкувати, не покинувши юдейського звичаю.

Про діяльність Собору в даній справі наука має мало відомостей, бо не залишилось ніякого канона, який би торкався цього питання, хоча і були потім спроби такий канон підробити. Треба зазначити, що для отців Собору, людей у більшості старшого віку, нелегко було, да ще при тодішньому стані науки і освіти, обмірковувати складне питання пасхалії та докладно розважати цифрові величини. Саме більше, що могло залишитися після Собору, це постанова незаписана, неоформлена, щось подібне до товариського порозуміння: постанова, що святкувати пасху треба згідно з звичаєм, який увійшов у практику в церкві Александрійській. Остання була виділена тому, що в ній процвітала наука взагалі, а зокрема астрономія.

На Нікейському Соборі усі отці згоджувались, що Великдень треба святкувати в неділю. Але в яку? Власне те питання треба було розв'язати на Соборі. Тут вихідною точкою повинно бути 14 число (повня) першого весняного місяця, справжнє 14 число нісанна. Але місячний рік, який був прийнятий у юдеїв, коротший від соняшного на 11 днів, значить—за три роки ріжниця доходить вже до 33 днів, себто досягає повного місяця з лишком. Для зрівняння місячних років з соняшними юдеї робили епакту (вставку): в кожний третій рік вставляли 13-й місяць. Два роки складалися у них з 12 місяців, а третій з 13. Цей вставочний місяць міг називатися як завгодно: наприклад, жиди після місяця адара вставляли другий адар, а сирійці робили часом інакше. Могло бути і так, що жиди вставляли додатковий місяць в один рік, а сирійці або які інші народи сходу—в другий. Звідти виникала плутанина і разноголосиця поміж жидами та сирійцями, хоча і одні і другі користалися тим самим місячним календарем.

Коли християнська церква стала заводити свої свята, вона мусіла опіратися на юдейські прецеденти. Християни повинні були святкувати пасху в тому місяці, який усі співгромадяне називали нісаном, але в одних краях могли називати нісаном один місяць, а в других—другий. Звідти могло статися і так, що одна частина християн святкували пасху в нісані, а друга в іарі (слідуючому місяці), наперекір тексту Біблії.

Потім практик виробила ліпші способи розміщення вставочних років посеред простих, відповідно астрономічному бігу місяця. Вчені астрономи дійшли до висновку, що найпростіший цикл місяця є 19-літній і що по впливі 19-го року фази місяця знов повторюються в тій самій послідовности. В жидівському календарі вставочними (13-місячними) роками 19-літнього циклу бу-

ли: 3, 6, 8, 11, 14, 17 і 19. Константинопольське рахування було згідне з юдейським, але відбігло від александрійського. Через те вийшло так, що 17-ий рік константинопольського календаря був першим роком александрійського, 3-ій—6-м, 6-ий—9-им і т. д.

Звідти могло виникнути, наприклад, таке непорозуміння. 311 рік був 8 роком (вставочним) 19-літнього циклу по александрійській пасхалії, і 14 нісана цього року припадало на 18 квітня, а великдень на 22. Той самий рік по юдейській і константинопольській пасхалії був 5 (простим), і великдень припадав на 22 березня. Виходило так, що коли одні святкували, другі ще постили. Бувало і так, що по обох пасхаліях вставочні роки збігалися (наприклад, 320, 325, 328, 333, 336, 339 і 344) і тоді не було приводу до жадних непорозумінь. Так стояла справа перед собором.

Нікейський Собор, для полагодження спору поміж східними церквами, постановив святкувати великдень, слідуєчий за повнею першого весняного місця, себто того місяця, повня котрого або збігається з днем весняного рівнодення, або буває після цього дня. Постанова була направлена проти практики сирійських отців, які становили меншість на соборі і піддалися більшості. Константин В. радісно привітав порозуміння поміж церквами відносно пасхалії і сподівався, що увесь християнський світ буде святкувати великдень в один день згідно з каноном александрійської церкви. Дійсно, на сході осягнута була згода, але то була тільки половина справи, бо не усунуто різниці поміж церквами греко-східними і латинсько-західними. На протязі 330—387 років десять разів святковано Великдень в Римі і в Александрії в різні дні.

Ріжницю між Римом і Александрією становило перш за все неоднакове встановлення дня весняного рівнодення (самого раннього *terminus paschalis*—самої ранньої повні *termini paschalis*). В Александрії за рівнодення приймали 21 березня, а в Римі 18, а з 343 року—22 березня. Крім того, сама рання пасха в Александрії могла святкуватись вже на другий день після повні (на 15 й день місяця, бо повнею лічиться день 14-ий); в Римі—на третій день (на 16-й день місяця). А тому: коли повня траплялась в суботу 21 березня, то в Александрії святкували саму ранню пасху в неділю 22 березня, а коли 21 випадало в неділю, пасха святкувалась в слідуєчу неділю—28-го. Коли повня траплялась 20 березня, на передодні рівнодення, то вона не лічилась за пасхальну, і в Александрії піджидали слідуєчі повні—18 квітня. Коли це число припадало на неділю, то пасха святкувалась 25 квітня—для Александрії найпізніший термін (*terminus post quem non*). Значить, в Александрії сама рання пасха бувала 22 березня, найпізніша—25 квітня.

В Римі було так: повня в суботу 18 березня признавалась пасхальною, але неділя 19 березня пасхальною не визнавалась, бо була тільки другим, а не третім днем після повні, в цьому випадку пасху переносили на 26 березня. Коли ж 18 березня припадало на п'ятницю, то пасха святкувалась на третій день, себ-то 20 березня, і то була сама рання римська пасха (*terminus ante*

quem non). Сама пізня римська пасха могла бути 21 квітня. Річ у тому, що в той день в Римі урочисто справляли роковини заложення міста (Natalis Urbis Romae), і римським християнам не хотілось, щоб таке велике державне свято припадало на один з днів страстного тижня.

Питання про пасхальну ріжницю поміж Александрією і Римом вперше розважалося на сердикському соборі 343 року. Римляне відмовились прийняти александрійський пасхальний цикл, покликаючись на переказ, який походить від ап. Петра — не святкувати пасхи пізніше 21 квітня. На соборі дійшло до тимчасової компромісової згоди, в якій александрійська церква зробила деякі уступки римській, але вже від 350 року кожна церква знов почала святкувати по своєму.

Настав критичний 387 рік. Повня припадала в цьому році на 19 березня, п'ятницю, і 18 квітня — неділю. Для Риму перше було вже пасхальним (бо було після рівнодення), і 21 березня тут вже святкували пасху. В Александрії повня 19 березня не була пасхальною (бо була перед рівноденням), а допіро повня 18 квітня, і пасху святкували тут тільки 25 квітня. Ріжниця була в 5 тижнів (так само як і в біжучому році). Тоді питанню про день великодня надавали велике значіння; розповідали навіть про чудо, яке щорічно ставалося на передодні свята (в одній з гірських парафій у велику суботу чудесним способом хрещальня наповнялася водою, котра потім, після виконання охрещення, зникала).

Розуміється, така велика ріжниця між Александрією і Римом справила велике вражіння. Імператор Феодосій I зажадав від Феофіла александрійського, щоб той розяснив, чому є можливим таке неймовірне ріжноголосся. Феофіл зложив пасхальний канон (таблицю) на сто літ, котрий потім продовжив Кирил александрійський, скоротивши свою таблицю до 95 літ, себто 5 19-літніх циклів ($5 \times 19 = 95$). Канон Кирила кінчався в 531 р. хр. ери.

Александрійська пасха була тепер званою в Римі заздалегідь, але там довго не хотіли залишити свого цикла (там був помилковий цикл, спершу 16-літній, Іпполіта, а потім його замінено на 84-літній) і кожен раз, коли пасха виходила за границю 21 квітня піднімали тривогу і листування.

При папі Іларії в 465 році і в Римі був прийнятий 19-літній цикл, винайдений Вікторієм аквітанським, де було усунено значну частину ріжниць між александрійським і римським рахуванням. Але кінець ріжноголосся настав допіро в VI віці, коли (525 р.) римський аббат Діонісій Малий запровадив александрійський 19-літній цикл. В 531 році кінчався канон Кирила Александрійського. Діонісій продовжував його до 626 року і при цьому запровадив рахунок років від Народження Христа, себто нашу християнську еру, замість ери Діоклетіяна. Цикл Діонісія був прийнятий в Римі і Італії, потім в Іспанії, пізніше в Галлії і Британії (в окремих закутках Британії старий 84-літній цикл існував до початку IX ст.).

З вищесказаного виходить, що православний Великдень святкується: а) після першої весняної повні, коли вона припадає чи

Усім своїм читачам шлемо на
Великдень Світлого Христового Воскресення
 сердечне поздоровлення і старо-
 давнє християнське привітання:
„ХРИСТОС ВОСКРЕС“

Редакція і Адміністрація
„ЦЕРКВА і НАРІД“

на семий день чи на слідуєчі після весняного рівнодення; б) після другої (квітневої) повні, коли перша (в березні) припадає раніше згаданого рівнодення; в) в перший воскресний день після пасхального рівнодення, або в другий коли воно припадає в п'ятницю, суботу і неділю; г) не може попередити жидівської пасхи, або святкуватися одночасно з нею, завше мусить бути після неї, тоді як на Заході може бути і буває і одне і друге.

Система вираховування Великодня є дуже складна, і тут легко можна помилитись, навіть маючи доброго підручника, а тому для кожного, а особливо для священика, котрий хотів би знати, коли був Великдень в якому-небудь з попередніх років, або буде колись, найліпше заглянути до Типікону і там при помочі так званої „Зрячої Пасхалії“ знайти відповідь на питання не тільки відносно Великодня, але і усіх звязаних з ними рухомих свят.

МОДЕСТ ЛЕВИЦЬКИЙ.

Землиця рідна.

(Із великодних оповідань).

У Великодню суботу над вечір на станції Белебей-Самаро-Златоустівської залізниці до залізничного лікаря прийшов сто-рож-татарин з вокзалу й докладавав йому:

— Начальник станції просить, щоб потрудились ваше благо-водіє до переселенців. Хворих є скілька душ.

— Де стоять? — спитав лікар.

— В теплушках, у вагонах, так і приїхали... Нема для них іншого поміщення.

— Добре, піду, — мовив лікар, одягаючись. — Звідкіля пере-селенці, не чули?

— Хохли, ваше благородіє.

Боляче стиснулося серце лікаря: він сам був „хохол“... Одір-вала його доля від рідного краю, опинився він тут, у тій на-пів татарській, на-пів московській країні, одружився з московкою, об-жився тут і мало-мало не вважав себе за тутешнього, „рассей-ського“ чоловіка. Тільки іноді, як проходили оті переселенці-земляки, він навідувався до них, коли там бували хворі, а хворі

там завжди бували, — й тоді всякий раз тяжкий сум стискав його серце: згадував він рідний край, дивлячись на тих бідних і нужденних земляків, що покинули, як і він, свою батьківщину й мандрували в далекий світ шукати кращої долі. А ще гірший біль почував він у серці, коли бачив ще інших переселенців: тих що поверталися з переселення назад до дому, бо не могли вижити в тій чужині; поверталися з торбами, в лахмітті, пішки, прошеним хлібом, поховавши у чужині далекій і дітей малих, і родичів своїх, що слабші або старі були, поховавши навіки й надію на кращу долю...

Сторож ішов попереду й світив ліхтарнею, бо вже стемніло було. Холод був: вітер ліпив снігом в очі й все навкруги застеляв той сніг. Йшли вони поволі; переступаючи через рельси й стрілки, спотикаючись на слизькі шпали та оглядаючись, щоб не наскочив паровоз.

Нарешті дійшли вони до „запасних путів“, де стояли вагони з переселенцями. Се були прості товарні вагони й напис був на кожному в кутку вгорі: „40 человекъ—8 лошадей“. Звалися ті вагони „теплушки“, бо в кожному посередині стояла маленька залізна грубка. Та знав добре лікар, як мерзнуть люди зимою в тих „теплушках“ з тонкими стінами, з залізною покрівлею й з великими щілинами і в дверях, і в стінах, і в покрівлі, і в долівці. Крізь невеличкі шибки в горі та щілини в дверях світило з „теплушок“ убоге світло, й чувся де-не-де гомін людської мови.

— Слишь: гдѣ балны? — питає сторож, стукаючи.

— Тут... тут! — озвався голос з одного вагону, і з гуркотом одсунулись важкі двері на колесцях.

Лікар ухопився руками за держальця, сторож підсадив його й поміг вдертись якомсь у той вагон.

При неясному світлі єдиної закоптілої ліхтарні, що висіла на стінці, лікар побачив купу людей і купу вбогого манаття, а все те було так перемішане, що трудно було відразу розібрати: де люди, а де ті клунки, торби, скриньки та інше майно.

По середині стін був улаштований поміст, неначе високий піл: на йому містилися люди, бо там було тепліше; здебільшого виднілись тільки ноги у чоботях з-під купи всякої одежі та лахміття; а під полом поскладано було переселенчеське добро. Був важкий і прикрий дух—і кожухів, і чобіт, і людського поту, і махорки, і часнику та ще хто-зна чого.

— Здравствуйте, люди добрі!— привітав лікар. — Як вам тут їдеться? Як сидиться?

Де-кілька людей підвелось на полу і здивованим поглядом подивились на лікаря. Видима річ — здивувало їх те привітання рідною мовою.

— Ой, як вже тут сидиться та як їдеться — бодай вже гіршого й довіку не знати, — промовила одна жінка.

— А ви хто будете, звиніть? — спитав один переселенець, середнього віку чоловік.

— А лікар, доктор. Слабі тут є, казали мені.

— Та є. Ось дівчина у молодиці спухла вся, аж очей не вид-

ко, та дід ось тут лежить, вже зо три дні не встає, тільки що теплий та дише...

— А ви, господин доктор, позвольте спитати: з наших сторін чи не будете?

— Та з ваших...

— Тож бо: по мові вашій знати.

— А ви звідкіля їдете, люди добрі?

— З Дубенського в'езду, Волинської губернії, коли знаєте.

— А вже ж знаю. Та хіба ж у вас така тіснота стала, що покинули батьківщину та в такий світ забиваєтесь?

— А хіба від добра втікає? — спитав один з переселенців, — коли б не голод, то хто б у таку дорогу охотою пішов?

— Ой, Господи милий! — з одчаєм промовила одна жінка, та ще куди нас та дорога нещасна заведе?

— У вас же, я знаю, — мовив лікар, — чехи та німці живуть, колоністи як пани живуть.

— Живуть добре, що й казати!.. — мовив переселенець. — Ті в Сибір не підіймуться!

— А чому ж би вам так не жити?

— Не така у нас вдача, як у них! Землі в них більше та й земля краща...

— Більше землі, бо прикупили, як розжилися, а краща земля, бо краще порають її.

— Воно правда; доходу вони більше мають... хміль садять...

— То й ви садили б, і ви робили б, як вони...

— Не сила наша, не вдача.

— А що ж ви з такою силою та вдачою у тій невідомій чужині зробите? — спитав лікар. — Адже ще трудніше буде?

— Землі там більшеї по 15 десятин на душу дають.

— Та земля не така, вся природа не така. Ось холод — бачите який? Великдень завтра, а який мороз та сніг? А там ще холодніше буде.

— Ой, — лихо з тим холодом, — простогнала жінка. — З дому їхали — тепло було: вже озимина зеленіла, під картоплю городи копали, а тут зима.

— Не Великдень, а Пилипівка, сказав би!..

— Ото ж то й бачите, — мовив лікар. — Що з того, що землі більше? Не вродить вона так як наша, а коли б і вродила навіть, то і ціни там на хліб нема.

— Аби собі стало.

— Та опріч хліба — треба ж людині де-чого й до хліба, а там того й нема: треба ж і світла, треба й одежі, треба ж і справи всякої хазяйської, — а там того не достати.

— У нас і ковалі свої їдуть, і шевці й майстрі всякі.

— Та дай Боже, щоб добре вам там було, — казав лікар. — Та тільки я тут живу, то бачу, як вертаються оттакі переселенці як ви: вертаються голі й босі, з торбами, прошеним хлібом і проклинують те переселення.

— Проклинаєм ми його вже й тепер, — озвався хрипкий старечий голос з-під якоїсь драної кожушини. — Спродались геть,

а не маємо нічого. Мучимось оттак вже відколи... Як товарину везуть нас... Баби вже очі виплакали.

— Третій тиждень їдемо, а гарячої страви й не бачили,—заплакала якась молодиця.—Діти спаршивіли, мужа заїла в оцій тісноті... Свята настають: ні писаночки, ні крашаночки, щоб розговітись... О, Матінко Божа!..

— Ну, де ж ваші слабі?—спитав лікар.

— Ось сюди потрудіться, ваше благородіє,—мовив один переселенець, підсовуючи лікареві скриньку, щоб легше було підняти на той піл.—Ось тут, старичок слабій... як за Київ виїхали, так і занедужав.

— А що вам, діду?—спитав лікар, підсівши до старого на піл.

— Дихать не дає... в грудях заперло... мов корець пашні на грудях лежить... Не відкашляю, не віддишу ніяк... Від холоду задубив...

— Та вже що й казати,—озвався якийсь голос з кутка,—стара людина, тепла потрібує, спокою. Як би вдома, то воно ще й жилося б якось може, а тут...

— А чого ж ви, діду, потягнулись у такий світ?—питав лікар.—Хіба ж ваша сила?

— Ой, де вже моя сила! Діти пішли, то й я за ними... Де ж мені було сиротою лишатися, одинокому?...

Лікар одкрив трохи кожушину й подивився на старе худе дідове обличчя, що аж посиніло було з холоду, потемніло, як земля, з тих злиднів та хвороби; обслунав старі костляві груди; там аж клетотіло, пищики грали, а дихав дід важко, аж стогнав.

— Не доїду, мабуть, я туди? — сумно прохрипів дід.

— Якось то Бог дасть... Чому не доїдете?... — мовив лікар, потішаючи старого, та одвернувся од його, бо почував, що неправду каже.

— Ой де вже там! — безнадійно озвався старий.—Чую я добре, що недовго вже... Та коли б хоч дихати легше було!...

— Буде легше, діду, — мовив лікар... — Дам вам попити дечого, то відляже від грудей.

— Де вже там pomoже! — мовив безнадійно той самий голос з кутка. — Коли вже стемніла людина на виду та дух холодний від неї іде, то вже тут... видима річ...

— Ну, а дитину покажіте, — казав лікар.

— Ось тут, осьдечки, — озвалась молодиця.—Паночку, голубчику! Порадьте, змилуйтесь! — заплакала вона.—Одна ж оце осталась... Маленьке вже поховала позавчора!... Ой-ой-ой! — заридала вона голосно..

— Не вбивайтеся, молодичко, — заспокоював лікар.

— Як же мені не вбиватись?! — хлипала молодиця. — як щеня закопали, хрестика навіть не поставили... І не знаю, в якому місці.. отут, у тій чужині... Оттак само було спухло, як і вона!

Дівчинка опухла була, аж очей розплющити не могла.

— Застужена вона, серденько,—казав лікар.—Не можна її тут держати, бо пропаде. Коли б ви тут, у больниці лишили її, то можна було б вилічити.

— Як-же я її покину?,—сплеснула руками жінка.—А що ж тут з нею потім буде?

— Самі хіба лишайтесь з нею.

— Куди-ж я потім подінусь? Яку ж я собі раду дам сама?

— Трудна рада!—зітхнув лікар.—А так, без ліків, у тій холод-нечі, не вийде вона.

— Не вийде?

— Ніяк не вийде.

— А може б якого дали ліку?—благала жінка, дивлячись на лікаря очима, повними сліз.

— Дорогою душею дав би, та даремна річ. Гарячі купілі треба їй робити, у теплі держати, молочком напувати... Де ви тут такого достанете?

Молодиця вже не голосила, тільки схилилась над дитиною, похитуючи головою, а сльози струмками бігли їй по виду.

— Донечко моя, дитиночко моя!—тихо мовила вона.—Нащо я тебе сюди завезла?

Вона нахилилась до дитини. Якийсь вузличок, загорнутий у темну хустиночку, висунувся їй з за пазухи й впав коло лікаря.

Лікар, задумавшись сумно, взяв ту хустиночку в руку. Важке щось було.

— Що се у вас?—спитав він.

Молодиця взяла у лікаря той вузличок, припала до його лицем і заридала так гірко, що аж душу надривав той плач.

— Що се вам, молодичко?—питав лікар, взявши її за руку.

— Землиця... рідна!—прохлипала молодиця.

У лікаря аж серце стиснулося.

— Ой! Землиця рідна!... прохрипів дід.

По нужденому, зчорнілому виду його бігли сльози на ріденьку сиву бороду й безпомічно хиталась стара голова й тремтів той хрипкий, старечий голос.

Щось підступило лікареві до горла й стиснуло там. Він одвернувся, закрив лице руками й притулився головою до холодної брудної стінки „теплушки“.

Не видержав і він. По руках його бігли гарячі сльози.

— Землиця рідна!—простогнав і він...

о. А. А.

Катехизація і наука релігії в сучасних умовах.

(Закінчення).

IV.

Поліпшення методичної сторони науки релігії по школах є найголовнішою річчю, бо й залежить це тільки від нас самих, ніхто в цьому перешкоджати нам не буде, а між тим кращою мето-дою викладів можемо збільшити продукційність нашої праці

на 80%.

Залишимо огляд систем навчання, їх вартостей та вад, можливості, чи ні, їхнього пристосування в теперішніх умовах праці, а вкажемо тільки, яку систему, на нашу думку, найкраще застосувати. Потрібна система, яка розпорядком наукового матеріалу дала б нам можливість у кожному році науки дати учневі повну і закінчену, з пристосуванням до віку учня, науку віри. Вимогам таким відповідає система концентрична. В православній науково-педагогічній літературі, при принциповому вирішенні питання про кращу систему викладів, не знаходимо одначе докладного її оброблення. В методиках Соколова і Ширського були мало вдалі спроби реалізувати концентричну систему, які й залишилися тільки спробами. Після світової війни концентричну систему науки релігії вдалося реалізувати католицьким педагогом. Зразком такого концентричного розпорядку наукового матеріалу для початкових і середніх шкіл може бути католицький підручник Закону Божого Вацлова Калиновського. Дайте добру систему навчання, навчіть законовчителя правильно систематизувати науковий матеріал, розкласти його на методичні і лекційні одиниці, ознайомте його з технікою лекції, дайте теоретичні й практичні зразки лекцій, навчіть правильно ставити питання і реагувати, як належить, на невдалі відповіді; нехай учитель усвідомить собі, як треба вести себе під час лекцій, щоб вплинути на почуття учнів, підняти релігійний настрій, а коли до цього додати ще хоч трохи необхідної самокритики та любови й захоплення ділом, то вже $\frac{3}{4}$ діла зроблено, навіть при всіх наших умовах та нестатках.

Для реалізації вище сказаного нема труднощів, щоб їх не можна перемогти. Правильна і систематична організація законовчительських конференцій, порівнюючи не в довгому часі, може дати учителям релігії теоретичні й практичні знання з методики Закону Божого. Треба виробити план організації конференцій і перевести його в єпархії, спочатку по більших центрах, а потім менших, щоб не було ані одного законовчителя, який не побував би на конференціях. Два завдання повинні мати конференції. Одне — підготувати добрих візитаторів науки релігії, друге — добрих учителів її. Вміти візитувати школу, знати методику Закону Божого — це перша передумова праці візитатора. Вміти оцінити лекцію, вказати на вартості її й хиби, дати теоретичні й практичні вказівки керівні законовчителеві, перевести законовчительську конференцію, на початку шкільного року на окружній законовчительській конференції виробити план річної праці, вибрати систему викладів, розкласти науковий матеріал, обговорити способи впливів на релігійне почуття учнів, ознайомити законовчителів з новими течіями в педагогічній науці, обговорити і по можливості вирішити конфлікти з керівниками шкіл, які бувають на місцях, — оце все завдання, які повинні бути предметом занять законовчительських візитаторських конференцій. Вони вказують на необхідність поділити конференції для візитаторів на дві секції. В одій мали б читатися реферати з дискусіями з приводу їх

по різних питаннях законовчительства; в другій — читатися лекції з методики Закону Божого та вестись практичні лекції, а також практичні зразки візитації шкіл. Було б бажаним запрошувати на конференції для візитаторів науки релігії представників із Кураторії для ознайомлення з новішими методами навчання та новішими досягненнями в педагогічній науці.

Законовчительські конференції належить переводити по повітах та округах, — по повітах з уділом більш досвідчених лекторських сил, по округах під керівництвом окружних візитаторів. На цих конференціях законовчителі знайомляться з методикою Закону Божого. На читання лекцій з методики треба б відвести два-три дні. Решта часу присвячується практичній праці. Намічається лекція, Дається для неї означене методичне завдання, до якого з вечора читається відповідний відділ з методики. Виробляється план лекції, який обов'язково буває предметом дискусії; однак тому, хто дає лекцію, вільно вести її по плану, ним виробленому, чи всіма. Підчас лекції учителі релігії відготовують свої замітки. Після лекції, яких не повинно бути більш однієї за день, відбувається оцінка її, із записуванням дискусії до протоколу. Увечері читається на призначену тему реферат і переводиться дискусія. Розуміється, що план конференції, в залежності від потреб часу і праці, може змінюватися. Повітові конференції треба організувати не по містах, де школи не підходять по своїх умовах до сільських шкіл, а по селах, інакше конференція втратить своє практичне значіння для сільських законовчителів.

Щоб усвідомити працю законовчительську, одних законовчительських конференцій однак мало. Набуті підчас конференції відомости забуваються. Збирати конференції не можна часто, та й не можна на ній обняти й освітлити усіх накопичених питань. Практичні лекції так само не можуть обняти усього з різних викладів Закону Божого. Усе це вимагає методичного підручника Закону Божого, який для кожного законовчителя був би настільною книжкою. На жаль, таких підручників у нас нема. Довоєнні методики Закону Божого — Соколова, Ширського, Ветвицького, Страхова, Тихомирова, Платонова, Красьова, Давиденка, Благодірова, Сосунцова — значно зістарілись і мало пристосовані до теперішніх умов навчання релігії, а до того — є вони тепер раритетами, недоступними для широкого вжитку. Потрібне видання нових методик Закону Божого, пристосованих до сучасних умов викладів науки релігії. Без видання методики і без організації законовчительських конференцій нема шляхів до поліпшення методичної сторони навчання релігії по наших школах.

V.

Помилково було б обмежувати працю законовчительську тільки школою. Діти, виходячи із школи, втрачають безпосередній зв'язок з учителем релігії. Дома і поза домом діти улягають впливам оточення, яке часто вороже буває в стосунку до Церкви і християнства. Слова про капитализми, соціялизми, комунізми і інші безконечні „изми“ захоплюють і полонять часто їх душу. Під-

літки жадібно кидаються на нове обявлення та легко викидають з розуму те, що придбали в школі. Залишити дітей без керівництва в цей критичний мент їх життя, не дати їм духової поживи в боротьбі з розкладовими впливами значило б знівечити усю свою колишню працю законовчителя в школі. Треба, щоб не припинялась спільнота з ними вчителя Закону Божого, треба не дати вирвати їх з наших рук ріжним лжеучителям. Засобом до цього повинна бути катехизація.

Катехизація має служити цілям релігійного усвідомлення. Несвідома у релігійному відношенні людина це все рівно як сліпець, що своєю істотою відчуває буття безмежного світу, але не уявляє собі його краси і не може користати з неї. Катехизацію треба вести скрізь і завше, випадково і послідовно, систематично і без системи, використовуючи кожний до того випадок. Є вона справою у нас новою, а тому не має встановлених і означених методів. Маючи своїм обектом людей усякого віку, починаючи від 5 років, катехизація в своєму обсягу і змісті обумовлюється віком слухачів, їх розвитком, духовними потребами, оточенням і т. п. Даремною працею тоді було б вкласти катехизацію в означені рямці, обмежити певними гранями. З дітьми дошкільного віку це ще більш-менш можливо, бо по розвитку підходять один до другого. З підлітками після школи потрібна б планова праця, як би ходили вони на катехизацію акуратно, або як би можливо поділити їх на групи, в залежності від того, хто був у школі та хто скільки класів скінчив. Але ж як це неможливе, то неможливим є і систематизувати планово увесь матеріал катехизації.

Я особисто поділив би учасників катехизації на три категорії: 1) діти дошкільного віку; 2) молодь післяшкільного віку і 3) дорослі та старі. Відповідно віку, запитань і духовних потреб слухачів укладається зміст катехизації. Діти дошкільного віку мають слабенькі уявлення про Бога, Його властивости, замогильне життя, про гріх, храми, образи, молитви, святих і т. д. Катехизатор шляхом бесіди дізнається від дітей про запас їх знання та від понять їм відомих переходить до понять про Бога, Його властивости, гріх, християнські чесноти і т. д., виучує з ними коротеньких молитов та підготовляє їх до школи, де навчання релігії прийме систематичний характер. Мова навчання повинна бути доступною дитячому розумінню. Добре катехизацію дітей супроводити Службою Божою, підчас котрої євангельські читання обов'язково мають бути в рідній мові дітей, щоб змістом своїм мали сильно вплинути на дитячу психіку. Треба, щоб і прислужниками та старостами в час цих служб були самі діти. Сповідь та Причастя Св. Тайн було б кінцевим актом праці катехизатора. Місцем для катехизації може бути церква (особливо літом), дім священика (в зимі), а де можливо, й інші місця.

Катехизація молоді має предметом основні правди віри, душевні почування й запитання молоді, пошану до моральної чистоти жіночої, добрі відносини й обов'язки родинні, повагу до батьків і старших, виховання громадських чеснот, питання соціальні з погляду християнського і т. п. Форма оповідання та викладів

являється тут найбільш підходячою, а коли б потрібна була форма діалогу, то треба застосувати її, особливо, коли слухачі бажають почути вяснення на ті чи інші неясні для них питання. Але ж треба стеретися тут провокаційних питань з боку несовістних слухачів, що й прийшли б на катехизацію тільки для того, щоб підорвати авторитет катехизатора та голошених ним правд віри. Найголовнішим є привчити молодь ходити на катехизаційні бесіди. Молодь відійшла від нас і Церкви, вибравши собі інших вождів, та пішла по шляху класової ненависти, безвірництва і ненависти до нас, духовних вождів пастви. Позискати в молоді довірря до нас і наших слів це є завданням кожного пастиря, від чого залежить і успіх катехизації молоді.

Приблизно те ж, що про катехизацію для молоді, можна сказати і про катехизацію для дорослих. Де-яка різниця буде тільки в змісті катехизації. Місцем для катехизації молоді і дорослих може бути церква, а часом для неї—час поміж ранньою та літургією, а також у свята після вечірні. Будніми днями скликати слухачів звичайно трудно. До цієї відповідальної, необхідної та поважної роботи треба притягнути усі сили в парафії: священник, диякон і псаломщик беруть в ній участь; використовуються усі засоби до успішного її переведення.

VI.

Висновки з поданих нами думок про навчання релігії та катехизацію в сучасних умовах були б слідуючі.

1. Треба подбати перед відповідною владою про припинення редукації лекцій Закону Божого по школах.

2. Питання про призначення і звільнення учителів релігії вимагає унормовання в тому сенсі, щоб шкільна влада не звільнювала і не завішувала часово в чинностях учителів релігії без розуміння з єпископом, а навіть без повідомлень єпископа, залишаючи школи без викладів релігії, що шкідливо відбивається на релігійному вихованні учнів.

3. Необхідно домагатись відміни розпорядження, яким заборонено дітям-школярам брати участь в церковних хорах.

4. Повітові Місійні Комітети повинні нести обовязок по усуненню всяких перешкод в нормальній організації справи навчання релігії по школах, а Єпархіяльний Місійний Комітет має надавати цій праці плановість та керовничі вказівки.

5. Потрібно заснувати фонд видавництва підручників та приладів з метою безплатного їх постачання парафіям. Необхідні кошти на це потрібно вставити до Єпархіяльного бюджету, оподаткувати також малими сумами виробу Свічного Комітету та закликати до жертвености на цей фонд.

6. Просити церковну владу зайнятись унормованням справи науки релігії по школах у цілому її обемі (складення відповідних програм, видання підручників, методик і т. д.)

7. Потрібно звернути увагу на планове переведення в єпархії законовчительських конференцій для візитаторів шкіл і для учи

телів релігії по повітах і округах.

8. Бажаним було б реорганізувати Епархіяльні Місійні Комітети, щоб замість одного було два комітети: один місійний з чисто місійними завданнями, другий законовчительський, який відав би справу науки релігії по школах епархії.

9. Необхідно до інструкції для візитаторів лекцій Закону Божого та законовчителів видати додаткову інструкцію для візитаторів з вказівками докладними, як переводити візитацію шкіл.

10. Потрібно організувати по всіх парафіях катехизацію дітей дошкільного віку, молоді і дорослих. Необхідними є підручники по катехизації. Оголошений Волинським Епарх. Міс. Комітетом конкурс на складення підручника по катехизації дітей (до 1 вересня б. р.) треба вітати з цього погляду та побажати успіху конкурсу.

11. Потрібно було б скласти і видати книжку про дитячі свята з виказанням літератури, яка мається по других церквах, та методів їх організації.

Л. К.

Слідами всесвітньої війни по Волині.

Минає незабаром двадцять років від кінця всесвітньої війни, що своїми подіями так доткнуто шарпнула і нашу Волинь. Є повних п'ятнадцять років, як замовкли останні стріли в тих війнах, що всесвітня у нас споводувала: визвольній українській і польсько-більшевицькій. Хвилі пережитих подій цілком поза нами та все далі й далі в минуле відходять. Ми ж, сучасники пережитого, потрохи полуду тогочасности з очей своїх починаємо стерати, набуваючи можливість більш безсторонньо розглядатися в тому, що все далі відходить у перспективу.

Всесвітня війна зачепила Волинь безпосередньо. Терен нашого краю наочним був свідком тої страшної людської бійки. Земля Волинська сама густо зросилася кровлею сотень тисяч людей. Людність Волині сама виплакала море сліз, що нещастями війни їй були спонуковані. Для волиняка тому саме і особливо мусить бути не байдужим хоч сякий-такий білянс минулих лих, що від війни пережив. Отже маю намір читачеві більш-менш усвідомити розмір і характер біди, яка в роках 1914—1920 нашу Волинську землю навідала.

Сякий-такий білянс... бо вичерпуючий і повний — хто його взагалі сьогодні в стані зробити?... Право життя бере своє. Памятки війни скоро нищить час. Відбудувалися вже наші села, що були вщерть знесені з землі огнем і стрільними гармат. Засипана і загорана більшість шансів, що порізали були на сотні кілометрів здовж нечисленими пасами наші волинські приліски й пригірки. Зржавіли в порох груди бляшанок зпід консервів, що смітниками валялися в перших роках по війні скрізь по наших селах і дорогах. Невидно вже ніде засік з колючого дроту. Зми-

лись водою кінські кости, що плямами-докором довші часи світилися по волинських шляхах, сіножатах і вигонах. Понищилися навіть людські кладовища військові з їх березовими хрестами. Тим більш подерлись останні рештки »защитного« колёру вбрання, що по війні його на Волині скрізь задуже була видно...

Що ж залишилось іще від тих страшних днів? Чи тільки стрільна, що калічать і вбивають нам ще і досі необережних волинських хлопчаків-пастухів?... Діло фахівців відшукувати й виучувати по можливості всі рештки, що свідчать про недавні тяжкі часи на Волині. Я ж маю скромний замір звернути лише увагу волинського читача на те, що залишили нам і зберегли про світову й послідуєчу війни — метричні акти православних парафій Волині. При тому навіть і у цих рамках поставлене собі завдання обмежую одним словом „смерть“: хочу простежити записи смертей, які так чи інакше були викликані у нас війною та zostали занотовані по канцеляріях волинських православних парафій.

Щоб читач мав можливість цілком ясно зорієнтуватись, що матиму на увазі, оповідаючи про Волинь, — окреслю це більш ясно. Я мав можливість прослідкувати метричні акти Волині в її теперішньому єпархіяльно-адміністративному терені, чито — всі теперішні повіти Волинського воевідства, без Сарн, плюс повіти: Кошарський, Сарненський і частину Столинського Поліського єпархії. З того терену не мав я під руками тільки актів сіл, що за Росії входили у склад повітів Овруцького й Новоград-Волинського (Дзвягільського). Кілька, натомість, книг випадкових Кремянеччини переглянув з парафій, що залишилися поза Совітським кордоном.

Друга істотна увага, що все мусимо її пам'ятати, така. Війна, про яку говоримо, несла смерть нашому краю в подвійний, так би мовити, спосіб. Один я зв у б е з п о с е р е д н і й — це смерть людей від куль, шабель, гармат та інших вигадок, які на те й існують, щоб людям нести смерть; другий — п о с е р е д н і й — це смерть від причин, що були тільки наслідками війни. Під останніми вважаю смерті, які повставали від пошестей, з війною зв'язаних нещасних випадків, голодових виснажень, а також з'являлись як „риба“, що у мутній воді ловилася злочинцями в часи безвластя, проявів анархії та свавілля військових.

Не можна також забувати при перебігу подій 1914—20 років у нас на Волині ті дві смуги описуваних часів, що натінуються ріжницею їх за царської Росії й Росії пореволюційної, чито часів властивої світової війни з одного боку; з другого боку — часів української влади, війн українських та війни польсько-большевицької. Під далеко не однаковими умовами загального життя краю Волинського — згадані смуги часу проходили, щоб не мусіли були вони відбити на собі значнішого розріжнення, яке лягло характерними плямами і на пам'ятках по подіях, що отце у формі коротеньких священничеських нотаток про смерть, у масі нікому невідомих, непомітних людей, ми обрали собі тут за предмет простудіювання

Нарешті увесь час будемо пам'ятати про обставину, що не дає нам можливості говорити о всіх без винятку парафіях вищезгаданого терену і во всі без винятку роки війни (1914—1920). В нас нема абсолютно всіх метричних актів Волинських православних парафій навіть з 1914 року, в половині якого почалась всесвітня війна; за дальші ж роки (1915—20) ми маємо під руками акти лише невеликої кількості парафій західніх повітів Волинської єпархії, з парафій же терену волинського, що не бачив боїв, — у нас з пізніших часів війни нема актів під руками: отже ми їх не бачили. Але як там не є, і на підставі того, що мали під руками до перегляду, на терені, який накреслили, можемо тепер картину подій намалювати цілком виразну й яскраву. Прості бо, безпретензійні нотатки записувачів актів смертей, які знаходяться в переглядених книгах, говорять насільки багато, що до виконання поставленого собі завдання: змалювати картину — матеріялу їх вистарчає. А ще більше ті нотатки дають до надуми, до ріжних висновків.

Переходячи тепер до *meritum* теми, найперше проситься до занотування по перегляді книг смертей на Волині з часів світової війни і дальших — таке положення. Як не була великою й страшною епоха, що про неї пишемо, події війни зачипали й докучали сильно тільки прикордонні (доб. Австрії) повіти, а то саме: б. Володимирський, б. Дубенський і б. Крем'янецький. Коли ж військо російське посунулось на схід, війна зачипала ще повіти: Ковельський і Луцький. В решті території Волині, чи вірніше: поза смугою фронту, — життя краю ішло і в дні війни своєю назагал звичайною стежкою, своїм більш-менш нормальним робом і темпом. Тилове життя відчувало на собі тільки подих війни в її наслідках, хоч може і сильніше, ніж глибоке запілля. Але як норма, село волинське в тилу про війну лише чуло й знало з оповідань, — бо дуже рідко, хіба випадково, її бачило. Тільки села, що близько станцій залізничних чи над ґрунтовими великими шляхами положені, відчували війну більше звичайного її неучасника. Вони (села) давали потрібні фурманки, копали шанці, продавали (за революції їм відбрали) війську худобу, ішли на мобілізацію. Але... то все ще не війна, не смерть. Акти ж метричні нотують похорони вбитих чи умерлих від покалічень на війні тільки по парафіях заходу Волині; в східніх же повітах — ми знаходимо їх, як норму, лише у містах і містечках, де були тиллові шпиталі. Тільки еденічні факти можна спіткати на сході по селах такі — як що помер ранений, який повернувся до дому з війни; що над залізницею — убився, або попав під потяг, випав з ешалону, убився при будуванні шопи під військовий склад; що утопився купаючись військовий у ріці. Зате села західніх повітів — як правило — безпосереднє на собі зазнали страхіття війни, особливо ж на перших її початках, коли ще не було наказу евакуюватися всім у глиб краю. Зокрема особ-

ливо сильно відчула на собі війну Володимирщина, на яку — відомо — найперше пішла австрійська навала (фронт: Володимир—Замосте—Люблин). І тут уже на самих початках війни знаходимо скільки угодно „от чего умер“ звичайних селян таких, як „убит австрійцями“, „убит во время перестрѣлки“ й подібне. А серед наведених звичайних не бракує досить і таких, що заслуговують на більшу увагу. Ось, напр., читаємо в с. Житани (пар. Селець) під стереотипним „убит (а) єнгерськими гусарами“ смерті таких людей: Василя Голода 51 р., його жінки Єфросини 49 р. й їх сина Михайла 12 р.; Д. Гомолинського 43 р., Г. Нагоршука 35 р., З. Нагоршука 50 р., його жінки Євфіми 50 р., Т. Поліщука 61 р. та його сина Афанасія Поліщука 36 р.: то все одного дня 4.VIII. 1914 р. Та ще жакливішим, може, видається запис тодіж у с. Холоневі, де читаємо про смерть 10-літньої дівчинки Анастасії Рудик, що вмерла „от испуга при нашествіи австрійцев“. Та про те і на тлі повищих записів видаються виразно промовляючими такі, як от у Менчицях 29.VII.1914 р. (ще війна з Австрією не почалась), що Стефан Болотюк 58 р. „убит часовым“. Нормальним зате видається тоді, що в с. Русовичах (пар. Тишковичі) якийсь-то не-вояк Іосиф Барчук „убит разорвавшимся снарядом“. І цілком якість в обстаноці війни по абсурдному говорить уже, хіба ще більше на ріжні філософські думки наводить на тему про непевність людського життя, запис в с. Михайльї 11.VIII.14, що „37 пѣхотного полка рядовой Михайл Сосин 29 лѣт — утонул в п о х о д ѣ“. Чи в Пустоіваньї пізніше, що „41 Селенгинскаго полка Влас Стасюк—от неосторожнаго обращенія с оружіем“. Або, нарешті, коли фронт уже був десь за Львовом, — що в Дубні поховали „коннаго стражника Ісаію Сиротенко, убитаго при крушеніи поѣзда“. Бо чито насправді треба було їхати на фронт, щоб ось так не по-військовому, як здоров живеш, положити свою голову „за вѣру, царя і отечество“...

Дуже цікавим є сконстатувати, що деякі маленькі окремі згадки про велику війну, в графі „від чого помер“ по метричних актах, занотовують разом іноді дати більшого історичного значіння з тих часів. Ось, напр., з цього боку дуже цікава нотатка значиться в Опарипсах (б. Крем. п.) Там вичитуємо в серпні 1914 р. таку смерть: „с. Бугаевки Максима Мороза сын Даниил 12 лѣт. — От испуга при всупленіи в Радзивилов австрійских войск“, і з тої нотатки ми тепер довідуємось, що австрійці 4. VIII. 1914 р. вступили на російську територію. Така нотатка зосібна цікавою є і для історика м. Радивилова і для історика Волинського краю. — До речі тут буде означити що той самий „испуг“ того самого дня забрав влучий світ у тих же Опарипсах ще і 8-літнього Александра Мартинюка.

Коли російська армія просунулась на захід, а Волинь стала тилом, картина скрізь на Волині значно міняється. Випадків смерті, що звязані безпосередньо з війною, акти тепер не нотують, хіба лише окремі: все—ніби завжди. Зате літом, ще навіть 1914 р., починають прокидатися скрізь по Волині випадки пошестних хвороб, а літом 1915 і далі—аж до кінця всіх війн—вони лютують

по Волині вже в такій мірі, що тепер, переглянувши підцим оглядом увесь край, зявляється можливість твердити, що роки то були найбільш жакхливі. Справджній розмір тогочасних хвороб, звичайних супутників масового скупчення людей — в даному разі армій і гурмів біженців — не можна без усіх книг точно обрахувати. Але дві течії людських, що по Волині прокотились тоді — біжінці на схід, військо на захід, — особливо яскраво накреслились в часи відступу російської армії з Австрії й Польщі. І тоді саме пошести на Волині лютують во всю, а далі так само аж до часу закінчення війни. Майже по всіх парафіях Волині в ті часи, а власне — найбільше в 1915 р. і в роках 1919—20, — ми вичитуємо масові відмітки смертей від „тифа“, „брюшного тифа“, „пятнистаго тифа“, „сыпного тифа“, „скарлатини“, „холери“, „холерини“, „дизентерії“, „кроваваго поноса“, „оспы“, „сибирской язвы“ (Колки, Дорогобуж, Грушев та інші), „ящура“, „крупа“ і т. п. Але так виключно було на початку війни. На кінці подій — до всіх названих страшних річей додаються ще нотатки про смерть від „испанки“, „японки“ (?) (Головно 1920), голоду (Охлопів 1919, Згоряни 1920, Підберезье 1919), „истощенія и холода“ (Ковель, 1919), „замерз“ (Мільці 1920) і т. п. Які розміри набірали в кінці війни пошестні хвороби в де-яких селах, можна, напр., судити по Вишнівцю, де ми знаходимо сотні померлих від тифу; по Седлищ, що від „холерини“ винесло на кладовище цілі родини, по Мільцях, що на протязі року поховало 325 душ, коли звичайно там не умирала на рік перед війною яка третина того числа душ, та по цілому ряді інших сіл і містечок. Назагал же по всіх селах Волині без винятку — в більшій чи меншій мірі — смерти від пошестних хвороб нотуються тоді як безумовна норма.

З відходом російського війська на схід і зі спустошенням усіх західних повітів Волині, коли населення їх відійшло добровільно, або під примусом, з терену боїв, — провадження метричних актів по Волині припиняється майже зовсім: почасти тому, що не було людей по селах; більше — через те, що виїхали усі священники. Там же, де священник залишився проте (напр., пар. Яревище), — він обслуговував цілу свою округу. Але найбільш людність, що там зосталася на місцях, відбувала свої релігійні потреби при нагоді у військових священників частин, які поблизу стояли чи проходили. Актів метричних полкових у нас нема, — тому часи років—кінець 1915 по початок 1918—в нашій розвідці роблять власне люку. За браком полкових книг однаково нема можливости зясувати, як сильно пошестні хвороби десятикували армії, що стояли по волинських шанцях, а також—скільки саме жертв забирали з шерегів її щоденні, й буденні на фронтах, перестрільки, що в нас тут на Волині тяглися де-коли цілими півріччями. Про кількістну ж сторону смертей салдатів на фронті волинському по смертях ранених і хорих по волинських мійських шпиталях судити не можна, бо туди їх попадала лише якась дуже маленька частина.

Вносить в повище змалювану картину своєрідне навітлення

переломова дата — березнева російська революція 1917 року. З одного боку — відтепер по актах смертей на Волині ми знаходимо нову причину смерти: від різних анархістичних виступів; з другого боку — посеред актів смертей вичитуємо згадки про смерті українських вояків, про смерті хорих в українських військових шпиталях та про українські військові частини, що на Волині тепер з'являються. А ще пізніше, вже перед самим кінцем періоду, що його отце розглядаємо, — нотується по волинських актах війна польсько-більшевицька.

Метричні акти смертей на протязі цілої війни ясно наświetлюють, де був фронт, де був тил, і як людність себе почувала на фронті, а як в тилу. Метричні книги розказують також, окрім повищого, і про біди від вибриків салдатски, особливо ж — розпорезаної по революції. Ось кілька ілюстрацій із актів про останне. Читаємо в них: „Убит при отступлені красноармейцев“ (Городно 1920), „убит балаховцями“ (Гуща 1920), таємничо-коротке „убит“ значиться в Полапах проти п'ятнадцяти померлих молодих хлопців в 1919 р. Прояви анархістичні в житті даються відчитати в нотатках, в роді слідуючих: „Неизвѣстная женщина 90 лѣт замерзла въ полѣ, б р о ш е н н а я бѣженцами“ (Ульбарів 1915), „убит злоумишленником-спутником в дорогѣ“ (М. Дорогостаї 1920). Те саме значиться проти чотирьох померлих в Косареві (1919). Проти смерти двох старших людей в Добрятині (1918) читаємо „убиты толпой“. В Козині вбито восени 1917р. якогось Сергія Хачидзе, у Волковиях якусь девятнадцятилітню дівчину. Та ж сама анархія відчитується в революційних часах в актах смертей—девятилітнього хлопця, що „убит при перевозкѣ пулемета“ (Добрятин), дівчини— „отъ раненія пулей“ і другої чотирнадцятилітньої дівчини — „от испуга“, а сороклітнього чоловіка „отъ убійства“ (Волковиї 1917). Тоді ж у Теслугові одинадцятилітній хлопець „убит пулей по неосторожности“, а в Хотині десятилітня дівчинка і 56-літня жінка гинуть від „нервнаго потрясенія“.

Само собою зрозуміло, що на протязі цілого часу війни по селах-парафіях прифронтових, а також по пунктах, де були шпиталі,— ми знаходимо багато смертей „от ран“, „от ран, полученных в бою с австрійцами“, від „разрыва снаряда“, „убит бомбой с аероплана“ і т. п. Звичайно, це найбільше військові, але не брак поміж ними і людей, що до війська безпосереднього відношення не мали. Серед же військових—знов—нотуються смерти, як „убит лошадью“ чи подібне. По революції до звичайних уже тоді смертей мирних людей долучаються ще і такі, як—„убит большевиками при волостном сходѣ“ (Борсуки 1920), „умер от побоев“ (В. Боршівка 1920), „убиты разбойниками“ (поміщик і його сестра в Люлинцях, 1920) і т. п.

Знаємо вже, що в часи 1915—1920 років на Волині не було ані одного села, де б не було смертей від пошестних хвороб. Тепер звернім ще виключно увагу на скількість тих смертей. Ми не завдавали собі цілі виводити тут якісь статистичні таблиці та на їх підставі робити якісь дальші висновки.

Знаємо вже, що того і не в силі ми зробити, коли не маємо назагал поняття, в якій мірі терпіло від пошестей військо, що творило часами одне виключне населення наших сіл. Але те, що є в нас під руками, дає нам право твердити, що з точки погляду нормального життя нашого села до чи після війни — пошестя носила характер масовий, місцями жахливий. Про останнє свідчать факти, що більшість померлих — значиться померлими від одної пошестної хвороби; за якийсь короткий час у селі проти звичайного вмирало в кілька разів більше людей, ніж від усіх інших причин за рік цілий разом. Дуже ясно по метричних нотатках з років війни в книгах Волині виступає і згадувана вже вище сезонність пошестних хвороб: літом панювали людність і військо головно шлункові хвороби, зимою — решта інших, а найбільше — тиф у його різних формах. Сибірська язва зате скрізь і во всі роки нотується як тільки окремі випадки.

Дуже цікаво підійти до розглянутих записів з боку ще такого. Як багато перебувало на Волині війська, що ховало тут своїх товаришів, а також—хто з ким бився тут? На ці питання нотатки смертей подають досить вичерпуючі дані. По всіх бо записках, де тільки нотуються смерті салдатів, є згадки й про військову частину, з якої був померлий. „Невідомих” значна меншість. Подібні дані однаково маються і у випадках смертей полонених, які перебували на Волині по тилах російської армії,— винятки ж з того назагал незначні. Дуже часто знов маються всказівки, звідки військовий походить; про полонених—завжди майже значиться коротко „австрієць”, рідше подається частина, в якій служив, будучи на фронті.

Отже відповідаючи на поставлене вище питання, маємо записати. Принаймні в перші часи всесвітньої війни тут у нас на Волині воювали проти Росії—виключно тільки „австрійці”. Серед них в першу чергу—мадяри й німці, а далі—слов'яне, що серед останніх, судячи по прізвишах, немало відчитуємо і прізвищ українських. Що торкається російських частин, які боронили Волинь, то на підставі переглянутих нотаток смерті виходить, що через Волинь за війну перейшло не менше 137 російських полків або інших (бригади, дружини, дивізійони) відповідних військових одиниць. Не можемо їх тут усі перераховувати, не станемо відмічати й того, які саме зі згаданих полків поховали найбільше у Волинській землі своїх людей. Відмітимо тільки де-які з них, найбільш у свій час в Росії відомі Отже, на Волині в світову війну билися полки: Фінляндські, Сибірські, Донські, Лейбгвардейський гренадерський, Семенівський, Московський, гусарський Ізюмський, Чугуєвський уланський, 73 Український, уланський Смоленський, Київський гусарський. Билися ті, що стояли перед війною на Волині, як от Якутський, Камчатський, Охотський, Рильський, а далі довгий шерех тих, що носили назви різних українських

міст. Коли ж, з другого боку, звернемо увагу на походження убитих і померлих від пошестей—військових, то констатуємо, що посеред відмічених по волинських актах—добра половина українців з різних українських губерній; досить багато також грузинів, що видають себе легко своїми своєрідними прізвищами.

Як що звернемо тепер виключну увагу на українців, що під час світової війни поклали голови свої на Волині, то кидається в очі безперечний факт, що то майже виключно р я д о в і в о я к и: так що до армії російської. Що торкається „австрійців“,—то нотаток, що напевне про українців кажуть, не багато і теж відносяться вони до рядових. Зате вже з часів громадянської війни знаходимо на Волині нотатки смертей, в яких просто значиться, що поховано „українського солдата“, або що померлий з „Українського госпітала“. При тому серед останніх багато безіменних. Ось характерний у цім відношенні запис у Ковлі: „В первых числах ноября 1918 года умерло 14 чаловѣк п л ѣ н н ы х в украинском госпиталѣ и погребено в 2-х братских могилах. Администрація госпиталѣя обѣщала сообщить имена и фамиліи умерших, но обѣщанія не исполнила“.

А тепер додамо ще трошки математики. Коли на Волині билося 137 полків, а з них піхотні — принаймні на початку війни — нараховували не менш 6.000 людей кожний, — то ми одразу дістаємо на одній Волині цифру вояків більшу, ніж колишня вся армія, яку водив Наполеон на Москву. А скільки через Волинь тільки перейшло війська, що слідувало на другі фронти? А скільки було, що по книгах наших не залишили жадних слідів? Тут є над чим подумати.

Нарешті хочемо відмітити окремо ще ту з нотаток смертей категорію, яка найбільш до голови насуває смутних дум різних. Ось запис смерти, напр., що відтіняє у першу чергу жорстокість людської породи. Читаємо його в книгах Дубна, і він такого змісту: „24.VIII. 1914 — 43 Охотського полка Альберт Ляуфер. О т р а в л е н в о д о й в Б р о д а х“. І там же поруч, що інші рефлексії, але не менш трагічні, викликає: „Подпрапорщик 41 Селенгинського полка Іван Кузнецов. О т р а в и л с я к а р б о л к о й“. А у Вишнівці десь трохи пізніше поховали військового, про якого тільки і залишилося „н а ш а п к ѣ н а д п и с ь: С. К о в а л ь“. Одначе це ще гаразд, бо як багато ми відчитали нотаток, де стоїть це коротке „н е и з в ѣ с т н ы й с а л д а т“... Знов, поруч тих, у Локачах (1919), де нищив людей сипняк, читаємо: „30 XI. 1919 Студент-медик Димитрій Рыжов — от тифа“. — Чи нема над чим подумати?..

Повищий короткий перебіг недавніх страшних подій на нашій землі закінчимо такою ще увагою. Ніде по переглянутих книгах не найшли ми згадок про смерти в боях українців з німцями. Одначе добре відомо, а автор був наочним того свідком (Сарни), що при відході німців з України восени 1918 р. вони часто-густо прокладали собі дорогу зброєю. Слідів тих подій переглянуті метрики не зберегли.

М. Я.

Мати.

Встала ще досвіта. Чоловік спав у клуні, тому могла спокійно зібратись до міста.

Не ховала від нього, що поведе сьогодні Івашка до школи. Цілий рік говорила йому про це, цілий рік туркотіла, що треба вчити їх сина-одинака. А чоловік і слухати про школу не хотів.

— Людські діти учаться в школах, а наш що, гірший за інших? — сердилась мати.

— То все голота вчить свої дити, бо мусить: землю дасть їм чи що?... мусить навчити чомусь. А наш Іван не потребує школи, аби Бог здоровля дав, буде мати, на чім працювати.

— Овва! велике багатство! Пани по сто десятин мають і вчать своїх дітей, — аж плакала мати.

— То пани. Вони мають звідки грішми тринькати. А я не маю. Ця школа не одну десятину зажене.

— Раз кажеш, що убогі вчать своїх дітей, раз що землю продавати треба... Не батько ти, а ворога гірш. Сиди собі на маєткові свому. Нічого в тебе не попрошу. Сама відведу до школи хлопця, сама й вчити буду.

На такі слова батько, певний своєї сили, тільки посміхувався та спокійно ішов до роботи. Мати плакала, гримала ложками та мисками, і в такі хвилини гаряче ненавидила свого мужа.

Звечора наготовила усе в дорогу. Склала своє й синове шмаття, в кошик харчів і запитала чоловіка:

— Повезеш нас завтра до міста? Коні не підуть у поле, бо свято.

— Хіба по плечах тебе добре звести, щоб відчепилась, сатано Мати стиснула уста й увесь вечір мовчала.

Ще було темно, як збудила Івашка. Поки він мився, насмажила яєць, спражила молока. Дала синові поснідати й сама поснідала. Потім перехрестилась на образ, завязала голову білою хусткою і закинула на плечі клунки. Івашко взяв хустину з книжками. Вийшли з хати. На дворі ледь-ледь сіріло.

Івашко тихенько причинив двері хати й побіг за мамою.

На перелазі мама оглянулася на своє обістя, обвела поглядом хату, клуню, стодолу й хліви і зітхнула:

— Хай діється Божа воля, — промовила вона. — Не знаю, коли я вже сюди вернуся.

— То не йдіть зараз, мамо. Я сам піду, — відказав Івашко.

— І я піду, дитино, з тобою. Ти ще малий: ради собі сам не даш.

Йшла кілька часу мовчки, потім додала:

— Батько тобі дасть землю та багатство, а мати дасть розуму. Побачимо, кому більше дякувати будеш.

Івашко вже й тепер був мамі вдячний без краю.

Вона вела його до школи й сама йшла з ним. Оця його ма-

ма, оця його вірна приятелька й опікунка всіх днів і ночей його життя, вела його до міста, щоб віддати в школу. В минулому році, коли йшов ковалів Степан до міста в гімназію, він також пішов з ним, але батько догнав, посадив на воза й привіз до метері. Мати поглянула на сплаканого сина й сціпила зуби.

А тепер сама йде з ним. Йде й поспішає. Босі ноги не чути ступають по стежці, спідницю вітер відкидає на бік. На плечах і на грудях звязані до купи клунки. В лівій руці кошик, а правою хреститься. Дивиться на рожеве небо, молиться і плаче. Біла хустина огортає мамине лице. На білому чолі тонкі, високі брови, а під ним палкою молитвою горять чорні очі. Уста шепочуть молитву, а з очей котяться сльози, великі й чисті. Вони біжать по ніжному обличчю, ховаються в фалдах білої хустки, а мама й не зауважує їх. Іде швидко, ніби летить, ніби землі не торкається. Така легка, струнка мама.

Небо все розгорується. Така тиша наоколо. Не чути ні голосу людського, ні співу пташок: то вже осінь. На гострій стерні, де-не-де вже приораній, розгулює вітер, котить туманом і ховає його в яри та долини. Гарний день буде сьогодні.

— Не змерз, сину? — питає мама.

— Ні, не змерз, — швидко відповідає Івашко, щасливий, що мама заговорила до нього.

Він повертає до неї свої сяючі сині очі, веселі й вдячні.

— Ой ти, дитино моя, — говорить мама. Кладає йому праву руку на плече й посміхається. І тоді посміхається весь світ.

А потім вони говорять всю дорогу.

Сонце сходить. Воно тремтить велике й блискуче й широкі поля заливає своїм промінням. Ще радісніше робиться на душі у Івашка. Він оповідає мамі про всі найдрібніші події свого хлопчачого життя і дзвінко сміється.

До міста далеко. Дуже далеко. Може, аж над вечір зайдуть.

Мама все йде стежками, а коли виходить на дорогу, оглядається назад і прислуховується. Але туркоту воза не чути, й вона гірко посміхається, не знаючи, чи радіти з цього чи сумувати.

Знала вона свого чоловіка. Трудно, щоб він отямився. Не було в селі людини більш впертої як він. — „Як пішла, то йди ж“, — скаже він і буде сам давати раду в господарстві, вірячи, що незабаром жінка прийде та ще й ласки попросить.

Лежить дорога перед ними й позаду них. Вється через поля, йде попід гори, ховається у лісі. Вохка від роси, м'яка, сіра дорога. Вітер витанцьовує по ній то туди, то сюди. Гостро дивиться в обличчя Івашкові й мамі, заходить за спину їм, дме збоку. І Івашкові здається, що він метушливий вигукує: „Хто ці люде? Хто ця жінка з хлопцем? Куди вони йдуть так рано, коли ще ні одної людини в полі немає?“ А сонечко у відповідь спокійно посміхається і підноситься все вище й вище.

Мати сходить з дороги, сідає у ліску під деревом і дає їсти Івашкові. Тепер вони підуть лісом, все стежками, обминуть одне село, потім друге, аж знову вийдуть на шлях. До міста тоді лишиться вісімнадцять кілометрів.

Тоді хай доганяє чоловік. Вони не сядуть на його воза. Хай всі люде бачать, як багацька жінка йде до міста, боса й запорошена, зі своїм сином-одинаком. Гірше убогої зарібниці, гірше наймички якої. Не треба його баских коней, його воза, вимощеного соломою. Йшли вони більше, підуть і менше.

А там замайорить в долині місто. Густо заблестять дахи між жовто-зеленим листям дерев. Церкви високо в небі піднімуть свої золоті хрести, і соняшне проміння буде виграти на них.

Широкі шляхи провадять до міста з усіх боків. А по тих шляхах іде люд наш. Так і вони підуть. Мама стане у кого на службу, буде працювати й сина в гімназії вчити, бо в нього є батько багач, що сидить на своїх десятинах, і мати служниця, що хоче синові дати науку й розум.

Батько таки нагнав їх вже під самим містом. Він здалека побачив їх. Івашко ставив ноги штивні, ніби деревляні, й хилитався на них. Мати забрала у нього книжки й несла їх сама. На білій хустині, на голові у неї лежав порошок, а червона спідниця на долі була гень сива. Батько свиснув батою понад кіньми й підїхав до них. Мама оглянулась, і він побачив її прекрасне, втомлене обличчя, зустрівся з її чорними очима, що дивились на нього спокійно й байдуже, як на чужого. В серці йому щось вірвалось.

Він привстав, люто гукнув на коні, потягнув їх батою і, не промовивши ні слова до жінки й сина, погнав повз них у місто. Мати подивилась у слід йому й гордо випросталась.

Гуркіт воза стих. Тоді назустріч їм з міста полився радісний церковний дзвін. Це дзвонили до вечірні.

Аж до весни мати перебула в місті, як наймичка одної вдової матушки. Її Івашко жив при ній і щодня бігав до гімназії.

Що місяця приїздив батько. На матір сердився і не заходив до неї. За те заходив у школу до сина. Платив за нього і підчікував його на перерві, щоб всунути йому в руки якого бублика. Ані на Різдво, ані на Великдень не бачив їх вдома. А коли скінчилась наука в школі, на Зелені свята забрав мати й сина до дому. Сильно вже затужив за ними.

С. КОЗИЦЬКИЙ.

До старих традицій.

За добрим проводом духовенства в старі часи увійшло в практику нашого церковно-громадського життя багато добрих звичаїв. Віками це жило в народі нашому й сприяло релігійному вихованню, сприяло піднесенню морального стану народу. Усім були зрозумілі, усім були рідні ті звичаї. Століттями творився той уклад. Нові покоління щось свого нового вносили до тих старих

форм, але зберегли всю сутність їх, а нове додавалося, щоб збагатити ці обряди назовні, внести більш емоції й тим викликати живішу участь душі й цим саму вартість тих звичаїв підносити щораз вище. Життя й ділання на вірних нашої старої церкви було многогранне. Далеко бідніша в звичаї церк-народні була натомість північна церква на Московщині. Верхи церковні з Петербургу, узявши в свої руки заряд і нашої церкви, стреміли все до повної однотонности, до нівеляції церковного життя. Почалося усувати всякі риси місцевого характеру, тамувати усякі прояви окремішности, підводити все „під один ранжир“. Щоб цього добитися, послуговувалися відповідним собі вихованням кандидатів духовного стану, насиланням на священнічій й єпископській місця своїх людей з півночі, даючи всякі укази-інструкції що до „іскорененія всяких черкаских порядков“.

Це зусилля протягом останніх віків не могло не відбитися руйнуючо на житті нашої церкви. Тому тільки де-що зі скарбу тих стародавніх звичаїв церковно-громадських зосталося, і то зосталось воно переважно на теренах найбільш на захід висунених. Маю на увазі Холмщину й Підляшшя, Є це, так би мовити, форпост православія в напрямі на Захід. Нищачи наші суто-українські церковно-народні звичаї в глибині українських земель, мусіли петербурзькі верховоди всеж поважно рахуватися з тим, що ці звичаї сприяють зміцнюванню духа наших вірних, покріплюють їх у боротьбі з наступом Заходу—тому не так скоро там їх викорінювали.

Щось трохи з тих добрих старих звичаїв мені приходить на гадку, і тим хочу поділитись з читачами нашого церковно-громадського органу. У практиці наших волинських церков тих звичаїв я не зустрічав, тому може й добре буде, що їх тут подам: може, яка парафія хоч де-чим з того скористається.

1. В житті родини смерть якогось одного з її членів є явищем надзвичайним, є явищем остільки поважним, що на той час відходять на друге місце усі інші справи, щоб цілковито всю увагу і всі фізичні й душевні сили цілої родини віддати на останню послугу померлому. Розуміють це близькі й далекі родичі, розуміють сусіди: часом ціле село, ціла околиця сходиться помянути „незлим тихим словом“ небіжчика. І церква, як громада вірних, повинна збірну участливість в тому випадкові виявити, бо це ж собрат, бо це ж член громади упокоївся, з ним разом до дому Божого „ходили єдиномишленієм“. Так участливість проявлялося в нас тим, що, перш усього, настоятель ніколи не поховав свого парафіянина (а ще тим більш братчика чи сестриці) без надгробного слова. У слові тому конче згадував, в яких умовах жив небіжчик, як обходилася з ним родина; чи гідно ж за життя й при смерті виповняли для небіжчика свої християнські обовязки члени родини; як сам небіжчик свої обовязки виповняв у родині, в громаді, в церкві і т. д. Якою зворушуючою була проповідь над домовиною невістки, доведеною до смерти гризнею свекрухи,

незгодою семі за пів гектара землі. З другого знов боку, яку велику науку сказав той же настоятель над гробом свекрухи, котрій останні роки не було кому сорочки випрати і в недузї доглянути... Далі. У першу ж неділю по службі Божій настоятель про смерть свого прихожанина об'являв в церкві після одпусту з солеї з хрестом в руках, говорив ще кілька слів про життя небіжчика й закликав тут же у церкві усім разом помолитися за його душу. З тими словами повертався лицем до вітваря, ставав тут же на коліна, за ними увесь народ і цілою церквою співалося три рази: „Богородице Діво, радуйся обрадованая, Господь з тобою. Благословена ти в жонах і благословен плод чрева твого, яко родила єси Христа, Спаса-Ізбавителя душам нашим“. По тому також три рази співалося: „Вічнеє упокоєніє рачи дати, Господи, а світлість лица Твогого да возсіяє во віки“. По тому ще кожний сам від себе говорив „Отче наш“, і люди розходилися додому з добрим серцем, чуючи себе членами одної спільної великої церковної родини і будучи певними, що і їх ціла християнська громада не забуде згадати в час смерті й ті ж молитви перед престол Всевишнього занесе.

Коли, бувало, правиться, крім того, ще й парастас, то в тому знов же приймала участь вся церква. Ніхто не дозволяв собі у цей час ухилитися від спільної молитви.

Нині в більшості парафій з прикрістю бачимо, що на парастасі буває навіть не вся родина померлого: аби одно-двоє свічки держали.

2. В кінці літургії і знов же після одпусту часто правилося ще додатково благальний спів (суплікації). Відбувалось це так. Настоятель, сказавши одпуст, тут же на солеї ставав на коліна з хрестом в руках лицем до вітваря і співав: „Святий Боже, Святий кріпкий, Святий безсмертний, помилуй нас“. Після нього те саме в унісон ціла церква. Так три рази. Далі йдуть стихи прохання, що їх співає спочатку сам священик, а тоді вже хор на 4 голоси (тою ж мелодією згармонізованою): 1) „Від лихоліття, холоду, огню і війни спаси нас, Господи. 2) Від наглої і несподіваної смерті спаси нас, Господи. 3) Ми грішніі Тебе Бога просимо, вислухай нас, Господи. 4) Владико, прости, Владико, гріхи одпусти. О, Ісусе, Сину Божий, помилуй нас. 5) О, Маріє Діво і Мати Божа, причинися за нами“. Співалося це не конче по всякій службі, але завше при повній церкві, чи коли відповідна до того хвиля життя, чи коли священик відчував у тому душевну потребу, чи коли хтось замовляв*).

3. В більшості сільських парафіяльних церков Холмищини й Підляшшя був всенародній спів служби Божої. Хіба не треба говорити, як велике виховуюче значіння має така участь вірних у службі Божій. Кожний проявляє себе, кожний в міру можливости вкладає свої сили в цю урочистість, кожний активний, кожний

* В такому разі бувало 20 копійок давалося. Мотив благального співу добре передано і згармонізовано у збірникові Є. Вітошинського: „П'вня богогласника холмск. народн.-церковн. росп'ва“. Там же уміщено ще „Спаси люди твої“, але це не конче співалося при благальному співі.

співає цілою душею... Жива натура народу нашого єдине тільки з конечности обмежується пасивним відстоюванням і вислухуванням відправи. Далеко глибше задоволення маємо, коли кожний, приймаючи живу участь у службі, чує себе частиною того великого організму, що у церкві приносить молитву „єдиними устами і єдиним серцем“. Кожний почував себе потрібним тут, конечним до служби. Не диво, що церква була познана в ті часи.

Хор у такій церкві бував тим інструментом, котрий вводив в ужиток церковно-народній добрі мелодії; піддержував старі канти; розтавлений по церкві, помагав людям приладжуватися до різних голосів згармонізованої мелодії.

Були такі парафії (і то більшість), що на цілий рік, на увесь круг служб церковних, мали з Богогласника все готовий прекрасний матеріал народно-церковної творчости. І мотиви і тексти так глибоко жили в народі, що від малого до старого майже кожний міг ті побожні пісні співати.

Від Різдва (часом ще з середини Пилипівки) починалися колядки; на Водохрищі: „Глагол Господень“; на Стрітєння: „Прєдивне є торжество“; у Великий піст: „Вижу тя на хрєсті“, „Христе-царю справедливий“; „Уже декрет підписує“; на Великдень: „Іерусалиме, світай над звїзди“ і своїх (ревниво бережених) мотивів „Христос воскресє“, „Плотію“, „Ангел вопієше“; на Юрія: „Нині прийшла нам весна благодати“; на Миколу: „Ой, хто, хто Миколая любить“, „Велика земним оборона“; на Трійцю: „Всі тя хори“ і т. д. До Прєсв. Богородиці ціла низка кантів (коло 20). З них найпопулярніші: „Мати милосердія“, „Прєчистая Дїво—цвіте наш рожаний“; „О, всєпїтая мати“... На день св. Онуфрія, св. Іоана Богослова і т. д. все свої канти, що колись невідомими (найпевніше—спудеями Київсько-Могилянської Академії та побожними ченцями Почаївської Лаври) авторами пущені в ужиток народній.

Добрий знавець тих старих кантів о. протоієрей з Холмщини Ксєнофонт Мільков (псевдонім Кмілько) в одному чи двох річниках „Воскрєснаго Чтенія“ вмістив був кількадесят тих побожних пісєнь відповідно до урочистих свят наших. Подав тексти з мелодіями на 2 голоси. На жаль, велика праця ця розкидана по журналі протягом чи не двох літ, і трудно нею користатися в щоденному ужитковій церковному. Крайня пора все це зібрати, доповнити подібними творами з інших закутків наших земель, використати зроблені вже праці й досвід в цій ділянці таких знавців, як Кошиць, Стеценко, Леонтович, Лисенко, згаданий Вітошинський, Рїчинський, Людкевич, Рєвущий, Тележинський, Матюк і інші. Треба серйозно і з великою любовію (з „пієтизмом“) все це опрацювати й видати окремими випусками для всєлюдно-го ужитку. Праці ж то праці—Боже мій! Але ж то дорога й мила й потрібна праця. Є тут робота для композиторів, бо треба розумно й доступно для села згармонїзувати все на 4 голоси. Є робота і для філологів, бо треба звірити критично й виправити усі тексти: стародавні тексти підлягали кілька раз перероблюванню для цілей русифікаторських, нині тексти ці дуже попсовані („круті“, як кажуть люде). Отже треба над ними поважної й

умілої праці, щоб у міру можливості привернути текст стародавній XVI, XVII, XVIII віку.

Але вважаю, що добре б було дати тут же рівнолеглий текст для сучасності, відповідний сучасному станові багатства нашої мови. Буде багато таких трудно уложених кантів, що конечним було б подати тут же рядом таки повний переспів такої пісні — праця дуже вдячна для поетів наших. Необхідно задержати в цілості дух, розмір і глибоко релігійний зміст оригіналу у тих переспівах, бо інакше вся праця піде намарно. Та ще текст мусить конче цілком покриватися з раз уже створеною для канту мелодією. В мелодії невільно міняти, „ані титли, ніже тієї коми“.

Ці старі канти творилися з потреби дати матеріал народові для виявлення своїх почувань релігійних. Потреба ця була, єсть і буде в нас. Тому треба скарб цей внести в щоденний ужиток народу.

4. Вечірня звичайно правилася перед святом увечері. Рання — рано в саме свято. В урочисті свята — всенічна о сході сонця, зимою удосвіта. В службах цих інтересне те, що тут аж до самої світової війни жили напиви народні ектеній і других молитов, а гласи вживано Київського розпіву. Бахметьев ніяк тут не закорінювався, тіба що у село доля закинула укінченого свіжо семинариста, то той з конечности уживав Бахметьева, бо того чиввся йому в школі.

Найбільш урочисто правилася вечірня ще й у свята увечері. Не можу досі забути на вечірні всенароднього співу „Сподоби, Господи“. Сільська церковця ушерть повна людей. Сонце сідає і останне проміння кидає просто у відчинені двері до церкви, озолучує іконостас, грає на призмах паникадила. Братство світить свічки. Простим, віками зложеним напівом, починає дяк цю зворушуючу молитву. Зараз же вступають люди, спів змагається що раз сильніше, ще два-три акорди — і вже ціла церква краще наймогутнішого органу несе ту пісню, несе повними грудьми під небеса. Спів той втягає навіть неспівучих, усіх захолює: просто опертись йому неможна...

На ранній службі, де старий дяк, можна було почути народнім мотивом стародавнє „Хваліте“ з додатком не вживаного вже нині 5-го стиха: „Рукою кріпкою і мишцею високою, яко благ, яко во вік милость Його“. Памятаю ще „Бог Господь“ і тропар 5-го голосу старого напіву. (Часом мені доводилось на Волині по церквах знаходити цей мотив у старих друках квадратних нот). Усе це нарід співає за дяком, творячи йому щось в роді послушного інструмента (гармоніюма)... І все це одійшло. Шкода. Вернім його!

Не хотів би я, щоб хтось подумав, ніби я противник церковних хорів. Ні. Вважаю, що хор повинен освіжувати співний матеріал для народу; вносити добрі мелодії; добрим виконанням виробляти в народі музикальний смак, виховувати музично. Хор скликає до церкви більш людей, учить народ хорового співу, дисциплінує його. Кожну нову річ хор через частий ужиток робить власністю народу. Не раз і не два мусить хор одну і ту ж річ у

церкві провести, доки люде підлядяться, що будуть її співати з хором, а потім і самі. Треба братися за твори хорові доступні по силі, а народові зрозумілі. Трудні музичні твори вимагають так багато праці з хором і так тяжко заціплюються в народі, що хіба корисніше час той ужити на навчання народно-церковних мелодій, котрі скоро приймаються й робляться достоянієм народу надовго. Опануймо на самперед богогласник (цеї праці—на добрих 2—3 роки!), а тоді можна шукати чогось у музичній літературі наших композиторів і поза темами богогласника. Звичайно, більш-менш підготовлений дяк завше може кусок Архангельського вивчити, але дивно це буде виглядати так довго, доки культура церковного співу шляхом довгої праці над матеріалом народньої творчости не буде піднесена настільки високо, що народ того Архангельського зрозуміє. Коли вже є потреба в оригінальній музичній творчості композиторів, то найперше приступаймо до своїх.

5. Маємо звичай, що в певні пори року священник заходить у кожную хату зі святою водою чи, як то кажуть, з молитвою. Дуже коротенько відбувається така візитація. Добре і то, але памятаю, що були в нас такі на Холмщині пан-отці, що брали собі на день не більш 10 хат; наперед обявляли в церкві, коли у кого будуть; приходили з евангелією, читали її, обясняли, мали коротку проповідь, питали дітей молитов, при тому роспитували про усіх домашніх, наставляли і відходили з хати дальше, маючи повний образ духовного стану й матеріяльного життя цілої даної родини. Наслідки надзвичайно поважні. Люди так були вдячні тому старенькому батюшці (о. І. К.). Так дружно гуртувалися коло церкви, що стала вона осередком цілого суспільно-громадського життя: ніщо не робилося без поради церкви. Одно оправдувалося, друге відраджувалося, цеє розбилося під благословенням церкви, від іншого казалося здержуватись—церква руководила усім. Як близько була вона до традицій перших віків християнства!

6. Маємо нині звичай обходити з хресним ходом поля й окропляти св. водою. На Холмщині це вязалося і з освячуванням стада. Товар, коні, вівці зганялося на вигін і тут по молебні обходилося увесь цей добуток людський і святою водою окроплювалося. Зимою на день св. Миколая приходилося знов до церкви з молитвою про збереження худоби і неслося від худоби сир, масло й чорний хліб.

7. В де-яких церквах (добре памятаю Тишівці) було для дітей до 12—13 літ встановлено 2 свята: для хлопців Стрітєння, для дівчаток Введення. До тих свят діти готовились, як до Великодня: говіли, милися, чистилися, прибіралися й приходили такі славні у храм Божий, що аж любо. У ці дні братство опікувалося ними: ставило їх посеред церкви у два ряди, і кожна дитина мала свічку, що горіла цілу службу: хлопці на Стрітєння, дівчата на Введення. Коли багатша церква, то й по просфорі давалося дітям. Дуже мило було той цвіт, у церкві зібраний в такій урочистості, бачати.

8. Особливою честю рахувалося братися в церкві за посвя-

чені речі. Отже чи то образ дівочий, чи хоругви парубкам—до всього того приступалося з великою побожністю і зі скрухою в серці. Дівчата довго і дуже поважно вибирали між собою, кого допустити до ношення образу, кому довірити ту святиню, хто гідний такої слави. Раз обрані дівчата зоставалися в тій функції, аж доки на своєму зібранні знов когось на місце якоїсь дівчини не поставлять. А усі дівчата особливою опікою й любовію оточували свій образ і доглядали його, як ока в голові. Хлопці, раз взявши хоругов, носили її аж до весілля і передавали своїм найближчим друзям і братам, побратимам, товаришам. Хто носив хоругов, той був зразком для других у щоденному житті. Відразу відходив від хоругви той, з ким якась неприємна, плямлюча його пригода сталася. Чи не має це звязку, чи не є це відгомін стародавніх цехових звичаїв, коли кожний цех мав у церкві своє місце і свою хоругов і права того ревниво боронив?

В ПРЕСІ.

„Не обережно, а відважно“...

На сторінках української преси продовжується полеміка на тему трактування справ Православної Церкви в Польщі галицькою пресою, проти способів якого трактування підняв голос у ст. „Непрошені опікуни“ проф. І. Власовський („Вол. Слово“ ч 7 б.р.). Коли „Діло“ умістило після цього ст. В. Островського „Обережно з критикою церковно-православних справ“ (ч. 52 б. р.), супроводивши її своїми увагами, В. Островський подав другу статтю „Прикре непорозуміння у справах Православної Церкви“, яку уміщаючи, „Діло“ (ч. 74 б. р.) написало: „Помішуючи цю статтю, як дискусійну, зазначаємо, що у завтрішньому числі помістимо на цю саму тему статтю одного молодого православного інтелігента—з цілком іншим підходом“.

Дійсно, у ч. 76 „Діла“ почули ми „голос у дискусії“ того „молодого православного інтелігента“, якогось Романа Гучвановича, що заявив: „Не обережно, а відважно треба розглядати церковно-православні справи“. „Волинське Слово“ (ч 15 б. р.), у передовій О. К. „Несамовиті церковні тіні“, назвало цей голос „відважним пописом“, автор якого „не є ані православним, ані українцем“. Бо „православний мусить знати підставові засади своєї віри“ і „православний українець“ „не писав би про таку очевидну ересь, як українофобство Православної Церкви“. А що він, той Гучванович, не українець, видно з того, що дуже слабо орієнтується в національних справах, як що може називати двох православних єпископів українського походження єпископами „без національної української свідомости“. „Називає себе,— продовжує „Вол. Слово“,—цей „церковник“ „відважним“, а в той же час боязливо замовчує, що має він на думці Владику Алексія й Владику Полікарпа. До чого ж дописався „українець“?

«Як знаємо, саме вони найшвидше йдуть на руку всім тим чинникам, які не допускають і не допустять до того, щоб Православна Церква була своїм духом — українська... І знову мусимо запитати „Діло“: звідки „знаємо“? Звідки — „саме вони“? Звідки це „найшвидше“?»

Це вже не „голос в дискусії“. Це вже особистий напад на православних — і до того ж українських ієрархів. І цей напад ми осуджуємо, як негідний традицій „Діла“, яке завжди й старанно підкреслює, що служить лише національній ідеї.

Це єпископ Полікарп, що брав живу участь у боротьбі за українську державність, що, як світська людина, був директором департаменту Міністерства Ісповідань Української Республіки, що, як архимандрит, не боявся виявити свої національні переконання й що, як єпископ, зазнав найбільших зневаг з боку чужих національно нам елементів — це він не має „національної української свідомости“? Або Владика Алексій, з благословенства якого рушила з мертвого місця справа розмосковлення Православної Церкви на Волині?

Панове! знайте ж міру у своїй смішності».

Як бачимо, „Діло“, разом з своїм „молодим православним інтелігентом“, виявило в трактуванні церковно-православних українських справ зразок „відваги“, якої галицькій пресі ніколи не бракувало, а було до сита. Це перш усього ігноранція в тих справах, а при ній бруталність. Можна вибачити „молодиків“, що рубає по українських ієрархах „з плеча“, але редакція „Діла“! Хоч би панове „доктори“ з „Діла“ перечитали „Сторінки минулого“ проф. О. Лотоцького, з яких би дізнались, що теперішній Владика Полікарп провадив українську національну роботу, як Петро Сікорський, ще в XIX віці, коли не тільки що Романа Гучваловича, а мабуть і не одного з редакторів „Діла“ ще й на світі не було. Дійсна „відвага“!

На нашу думку, церковно-православної справи в Польщі повинно розглядати і обережно і відважно, коли заходить в тому потреба, але перш за все треба розглядати *розумно*, а для того треба на тих справах, очевидно, розумітися...

Увага!

Вийшов з друку

ПСАЛТИР

Переклад на українську мову, ухвалений Комісією Українського Наукового Інституту в Варшаві, під головуванням Блаженішого Митрополита Діонісія.

Набути можна: в Єпархіяльному Складі в Крем'янці і в книгарні Наук.Т-ва ім. Т. Шевченка в Луцьку, вул. Ягайлонська.

Ціна Псалтиря 3 зл. без пересилки.

Там же: **Літургія Йоана Золотоустого**

Ціна 1 зл. без пересилки.

Слово на Святу Пасху

св. Отця нашого Йоана Архієпископа Царгородського
Золотоустого.

Хто побожний і боголюбний,—нехай утішиться з цього величного і світлого свята. Хто розумний слуга,—нехай весело! вйде в радість Господа свого. Хто потрудився постом, нехай отримає нагороду тепер.

Хто від ранньої години став до праці, нехай одержить сьогодні справедливу заплату. Хто по девятій годині прийшов, нехай святкує з подякою.

Хто по дванадцятій годині прибув, нехай не тривожиться, бо втрати ні в чому не матиме він. А хто не встиг і на третю годину, нехай приступить без вагання. І хто прибув лише на п'яту годину, нехай не боїться спізнання. Бо милосердний Владика, Він приймає останнього, як і першого; Він заспокоює однаково чи хто спізнився, чи хто працює від ранку. І останнього Він милує, і про першого дбає; і тому дає, і цього обдаровує. І діла Він приймає і наміри вітає; і зроблене шанує і думку Він хвалить.

От тому ж увійдіть усі в радість Господа свого, і одні і другі прийміть нагороду!

Багаті і бідні веселіться разом! Витривалі й недбайливі вшануйте цей день! Завеселіться сьогодні хто постив, і ті хто не постив!

Трапеза зготована—розкошуйте всі; Пасха свята — нехай ніхто не вийде голодним! Всі споживайте з бесіди віри, всі споживайте з багатства добротливости!

Нехай ніхто не нарікає на вбожество, бо царювання вселюдне настало!

Нехай ніхто не плачеться гріхами, бо прощення з гробу засіяло!

Нехай ніхто не боїться смерті, бо нас визволила Спасова смерті; знищив її Той, Кого тримала вона. Пекло полонив Той, Хто до пекла зійшов. Засмутив пекло, що знало тіла Його.

І передбачивши це. Ісаїя голосно кликав: „Пекло,—каже,—засмутилось, стрінувши долі Тебе“. Засмутилось, бо знищене. Засмутилось, бо зневажене. Засмутилось, бо смерть йому заподіяно. Засмутилось, бо збурене. Засмутилось, бо звязане.

Взяло людину, а на Бога натрапило. Взяло землю, а стрінуло небо. Взяло, що бачило, і впало через те, чого не добачило.

Де твоє, смерте, жало? Де твоя, пекло, перемога? Воскрес Христос,—і ти звалене. Воскрес Христос,—і падали демони. Воскрес Христос,—і радіють Ангели. Воскрес Христос,—і життя вільно точиться.

Воскрес Христос, і не стало в гробах ні одного мертвого, бо Христос повстав із мертвих і початок був спочившим.

Йому слава і влада на віки вічні. Амінь.

Від Редакції: По надрукованні у ч. 8 „Ц. і Н.“ Великодного канона поступили до нас просьби оо. настоятелів про надрукування Великодного Слова Йоана Золотоустого. Задовольняємо і цю просьбу духовенства, передруковуючи „Слово“ із журналу „За Соборність“ ч. 6— 1933 р.

† Протоієрей Іоан Петрович Петровський.

Дня 26 березня б. р. о год. 16 в Бозі почив бл. п. прот. Іоан Петровський, б. настоятель св.-Алекс.-Невської церкви м. Радивилова, Дубенського пов.— о. Прот. Іоан Петровський народився в 1858 р. в с. Ридомлі на Кремяччині, в якому у той час настоятельствовав його батько прот. Петр Петровський. Священство прийняв в 1881 р. по скінченні курсу науки в Волинській Духовній Семинарії. Священницьке служення на початку коротко проходив в с. Підзамче, а пізніше до самої смерті на одній і тій парафії Радивилів, яку парафію переняв від свого батька. Залишав свою парафію на короткий час лише підчас всесвітньої війни. Отож належав до категорії тих, уже не численних на Волині священників, що по традиції від батька до дітей залишалися завжди з одною парафією, всім еством своїм зживаючись, зростаючись з нею. З духовних відзначень мав вищу нагороду золотий хрест з оздобами.

Поховали небіжчика 28 березня на цвинтарі біля Алекс.-Невської церкви в одному склепінню з покійним батьком. Похорон відбувся надзвичай урочисто. Зібралось до Алекс.-Нев. церкви все духовенство деканату на чолі з благочинним прот. А. Петровським. Жалібні промови виголосили: о. прот. А. Петровський, свящ. Ф. Слободянюк і свящ. В. Тацій. На могилі небіжчика внук його, вихованець Духовної Семинарії, від імени родини дякував настоятелям парафії й всьому духовенству за турботи при похоронах покійного. Тисячі народу зібрались віддати пошану служителів церкви і народу.

Вічна пам'ять покійному.

Свящ. Лонгін Тарановський.

ОФІЦІЙНИЙ ВІДДІЛ.

В справі мови в церковнім і церковно-парафіяльнім житті.

Волинська Духовна Консисторія. 16 квітня 1937 р. № 6254.
До Всечесного Духовенства Волинської Єпархії.

На підставі розпорядження Його Високопреосвященства, Високопреосвященішого Алексія, Архієпископа Волинського і Кременецького, від 15 квітня б. р., Духовна Консисторія подає до відома Духовенства Єпархії слідує.

Його Блаженством, Блаженішим Діонисієм, Митрополитом Варшавським і всієї Польщі, получено було від єпархіяльної влади Віленської і Гродненської Єпархій відомості, що в лютому місяці б. р. п. п. старости окремих повітів Новогрудського воєводства, покликуючись на зарядження Пана Воеводи Новогрудського, видали православному духовенству на терені тих повітів накази відносно літургічної мови, якої вживати в розмаїтих богослуженнях Православної Церкви, відносно мови проповідей, що виголошуються підчас богослужень, мови викладів релігії о.о. за новачками по школах і врешті мови, якою треба послуговуватися духовенству при ст сунках з парафіями.

Повідомляючи про це і в звязку з вище поданим, Його Блаженство Блаженіший Митрополит Діонисій видав зарядження, аби Єпархіяльна Влада подала підлеглому їй духовенству такі вказівки:

1. Справа мови назчання релігії унормована державними законами і зарядженнями шкільних властей, які нераз ствердили, що навчання те повинно відбуватися „в рідній мові учнів” (Лист Пана Міністра Визнань Релігійних і Освіти Публічної від 1. V. 1928 р. №—I—2305—28).

2. Основною літургічною мовою Православної Церкви в Польщі є мова старо-церковно-словянська. Вживання при богослуженнях літургічних текстів в других мовах унормовано ухвалою Св. Синоду від 2/ лютого б. р. № 5, якої повинно стисло дотримуватися (Див. про це „Церква і Нарід“ ч. 7, обіжник № 4619).

3. По думці неодноразових уже ухвал Св. Синоду, проповідь треба виголошувати, як і утримувати особисті стосунки з парафіянами, в мові зрозумілій парафіянам, згідно з бажаннями більшости їх, або відповідно також до того, якою мовою говорить парафіянин.

Повище подається до відома і застосування у відповідних випадках.

В справі ведення протоколів Окружних та Місійних зібрань і листування по ухвалах тих зібрань.

Волинська Духовна Консисторія. 19 квітня 1937 року, №6393. До пп. оо. Окружних Благочинних і Голів Повітових Місійних Комітетів.

Протоколи постанов Окружних Собориків Духовенства, які надсилаються оо. Благочинними до Консисторії на затвердження, завжди містять в собі ухвали в самих різноманітних справах з обсягу церковної практики. В них зустрічаються рішення Собориків у справах адміністративних, господарчих, місіонерських, подаються часто відомості статистичні, виносяться постанови, відносно яких запроваджено в Консисторії окремі справи і т. д. Ще більше зауважується це з протоколами Повітових Місійних Комітетів, які хоч містять в собі справи місійного характеру, але також вимагають і окремої переписки й окремого рішення. Такий спосіб представлення протоколів утруднює працю Консисторії, де розглянення справ і їх рішення відбувається в окремих Столах і Відділах, і часто спричиняється до зайвої переписки й затримки з відповіддю.

Для унормовання цієї справи, Духовна Консисторія, згідно з постановою своєю, затвердженою Його Високопреосвященством, Високопреосвященішим Алексієм, Архієпископом Волинським і Крем'янецьким, рез. з 15 IV. б. р., встановлює такий порядок. В канцеляріях Благочиній і Повітов Комітетів належить запровадити книги протоколів, до яких секретарями Зібрання записуються всі рішення Окружних Собориків Духовенства та Місіонерських Комітетів, за підписом всіх присутніх на засіданні. Книга протоколів повинна бути перенумерована, прошнурована й стверджена печаткою і підписом о. Благочинного (чи Голови Комітету). До Консисторії ж повинно представляти, в питаннях, які вимагають розгляду чи затвердження Єпархіяльної Влади, витяги з протоколу по характеру тих справ окремо [відповідно поділу рефератів (столів) в Консисторії] посвідчені о. Окружним Благочинним чи Головою Комітету, і з його висновком, коли цього вимагає справа. Про зазначене подається до відома та належного виконання.

Маршрут

Архипастирської поїздки Його Преосвященства, Преосвященішого Полікарпа, Єпископа Луцького, по 3. окрузі Луцького повіту і 5. й 6. окрузі Ковельського повіту в днях 24 травня—3 червня 1937 року.

24 травня, понеділок: Хорохорин, Вічині, Щурин (ночліг); 25.V, вівторок: Доросині, Рудка, Любче (Всенічна, ночліг); 26.V, середа: Рожище, Жолобово (Літургія), Рожище, Топульно (ночліг);

27.V, четвер: Пожарки, Сокуль Троїцький, Сокуль Успенський (ночліг); 28.V, п'ятниця: Янівка, Угли, Підліси, Кашівка (ночліг); 29.V, субота: Оконськ, Маневичі, Городок (Всеніч., ночліг); 30.V, неділя: Карасин (Літургія), Лишнівка (ночліг); 31.V, понеділок: Нова Руда, Градиськ, Троянівка (ночліг); 1 червня, вівторок: Гулевичі, Повурськ, Песочно (ночліг); 2.VI, середа: Козлиничі, Мельниця, Велицьк (ночліг); 3.VI, четвер: Бруховичі, Нужель, Голоби (ночліг).

Нагороди.

Високопреосвященим Алексієм, Архієпископом Волинським і Кременецьким, нагороджено:

25 березня. П о х в а л ь н и м и л и с т а м и — церковного старосту церкви с. Буці, Здолбунівського повіту, Петра Якимчука і уповноважених від парафіян Феодора Кочубея та Григорія Денисюка, за корисну працю при ремонті церкви.

Усім парафіянам тієїж церкви, що потрудилися на користь її преподано Архипастирське благословення.

Адміністративні переміни.

1 квітня. Настоятеля Буцинської парафії, Ковельського пов., свящ. Ананію Варницького делеговано для виконання пастирських обов'язків до с. Мизюринець, Кременецького пов.

1 квітня. Священика Григорія Кратюка делеговано для викон. наст. парафії до с. Буциня, Ковельського пов.

1 квітня. Священницьке місце в Голятинській парафії, Горохівського повіту, позоставлено за священницькими сиротами Уловичами ще до 1 вересня 1937 року.

1 квітня. Псаломщики парафій: Старо-Вишвянської, Ковельського пов., Никита Видихан і Городишської, Луцького пов., Климент Мислинський з 1 квітня, згідно прохання, перемінені один на місце другого.

14 квітня. Учня дяківської школи в Кременці Сергія Скалія делеговано для виконання обов'язків псаломщика до с. Зборишева, Горохівськ. пов.

Хиротонії.

28 березня. Псаломщика Забужської парафії, Любомльського повіту, Івана Савчука рукоположено в диякона.

4 квітня. Псаломщика Сапанівської парафії, Кременецького повіту, Петра Петрука рукоположено в диякона.

4 квітня. Диякона Бочаницької церкви, Здолбунівського пов., Ксенофонта Каспровського висвячено в пресвитера.

С п и с о к

священиків, псаломщиків та мирян, нагороджених Високопреосвященим Алексієм, Архієпископом Волинським і Крем'янецьким на день Св. Пасхи 2 травня 1937 року.

А. КАМИЛАВКОЮ.

- Настоятель парафії в Боблах, Ков. п., свящ. Філарет Миляшкевич,
 Настоятель Пищатинської парафії, Крем. п., свящ. Володимир Гримарович,
 Настоятель Бушанської парафії, Здолб. п., свящ. Димітрій Марчук,
 Настоятель Несухойжської пар., Ков. п., свящ. Афанасій Бублій,
 Настоятель Садівської парафії, Луцьк. п., свящ. Михаїл Оснецький,
 Настоятель Биковецької парафії, Крем'ян. п., свящ. Іоан Рожик,
 Настоятель Вуйковицької пар., Горох. п., свящ. Володимир Мисечко,
 Настоятель Островської парафії, Дуб. п., свящ. Василій Баришук,
 Настоятель Велицької парафії, Ков. п., свящ. Афанасій Юзвинькевич,
 Настоятель Серникської парафії, Луцьк. п., свящ. Євфимій Преварський,
 Настоятель Жажковицької парафії, Волод. п., свящ. Вячеслав Хруцький,
 Вик. об. настоятеля Степанської св.-Николаївської парафії, Кост. пов., свящ. Сергій Барщевський,
 Настоятель Волод. св.-Василівськ. пар. свящ. Михаїл Тележинський,
 Настоятель Чарторійської пар., Луцьк. п., свящ. Іларій Туржанський,
 Настоятель Копильської парафії, Луцьк. п., свящ. Аркадій Білоцерковський.

Б. СКУФІЄЮ.

- Настоятель Турійської св.-Николаївської парафії, Ков. п., свящ. Каліник Романюк,
 Настоятель Локацької пар., Горох. пов., свящ. Ісидор Шпак,
 Настоятель Костюхновської парафії, Луцьк. п., свящ. Феодор Алексієв,
 Настоятель Сильненської пар., Луцьк. п., свящ. Іоан Кремінський,
 Настоятель Вербенської пар., Дуб. п., свящ. Андрей Яблонський,
 Настоятель Щуринської пар., Луцьк. п., свящ. Андрей Косткевич,
 Настоятель Старо-Ратненської парафії, Ков. п., свящ. Кирил Шумський,
 Настоятель Доросинської пар., Луцьк. п., свящ. Вассіян Лопухович,
 Настоятель Майківської пар., Рівенськ. п., свящ. Володимир Тучемський,
 Настоятель Печихвостської пар., Горохів. п., свящ. Алексій Кульчинський,
 Настоятель Корецької Космо-Даміянської пар., Рівенськ. п., свящ. Николай Білошицький,
 Настоятель Заболотецької пар., Волод. п., свящ. Феодосій Квасневський,
 Настоятель Перенятинської пар., Дуб. п., свящ. Хрисанф Яворський,
 Настоятель Ново-Вишневецької пар., Крем'ян. п., свящ. Євгеній

- Бриних,
 Настоятель Устецької пар., Кремянецьк. п., свящ. Каліник Галій,
 Настоятель Жуковецької пар., Луцьк. п., свящ. Михаїл Тарнавський,
 Настоятель Березовицької пар., Волод. п., свящ. Николай Сагайдаківський,
 Настоятель Татаринецької пар., Кремянецьк. п., свящ. Іоан Собко,
 Настоятель Коловертської пар., Рів. п., свящ. Александр Зелінський,
 Вик. об. наст. Городищської пар., Луцьк. п., свящ. Петр Огризко,
 Настоятель Новосілковської пар., Здолб. п., свящ. Сергій Добровичинський,
 Настоятель Іванської пар., Дуб п., свящ. Василій Грицюк-Харамець,
 Настоятель Хорупанської пар., Дуб п., свящ. Димітрій Рижковський,
 Настоятель Тилявської пар., Кремян п., свящ. Паладій Дубицький,
 Настоятель Вілійської пар., Здолб. п., свящ. Леонид Малюжкович,
 Настоятель Головненської пар., Любомльськ. п., свящ. Саватій Лопухович,
 Помішник настоятеля Жабокрикської пар., Дубенського п., свящ. Алексій Улович.

В. НАБЕДРЕНИКОМ.

- Настоятель Кульчинської пар., Ковельськ. п., свящ. Николай Рибчинський,
 Настоятель Шекичинської пар., Рів. п., свящ. Петр. Невірковець,
 Настоятель Золочивської пар., Дуб. п., свящ. Яков Киндзерявий,
 Настоятель Глинської парафії, Рів. п., свящ. Іоан Тарнавський,
 Настоятель Корецької св.-Параскевіївської парафії, Рів. п., свящ. Григорій Герус,
 Настоятель Вильгорської пар., Рів. п., свящ. Николай Борецький,
 Настоятель церкви в Коритах, Дуб. п., свящ. Іоан Гаврилук,
 Настоятель Толпизинської парафії, Дуб. п., свящ. Филип Кезка,
 Настоятель Сатіївської пар., Дуб. п., свящ. Николай Калашник,
 Настоятель Датинської пар., Ков. п., свящ. Лонгин Божовський,
 Настоятель церкви в Лючині, Здолб. п., свящ. Андрей Шеметило,
 Настоятель Заставської пар., Рів. п., свящ. Володимир Калинчук,
 Настоятель Кульчинської пар., Луцьк. пов., свящ. Іона Зінькевич,
 Настоятель Вельбовненської пар., Здолб. п., свящ. Яков Ярошук,
 Настоятель Велико-Раковецької пар., Крем. п., Терентій Мартинюк,
 Настоятель Крушиницької пар., Горох п., свящ. Андроник Польгун,
 Настоятель Гаї-Левятинської пар., Дуб. п., свящ. Александр Біронт,
 Настоятель Торговищської пар., Ков. п., свящ. Іоан Карпецький,
 Настоятель церкви в Охматкові, Дуб. п., свящ. Афанасій Стефанович,
 Настоятель Печірненської парафії, Крем. п., свящ. Александр Максимович,
 Настоятель Гутської пар., Ков. п., свящ. Євстафій Филиповський,
 Настоятель Мосурської пар., Волод. п., свящ. Феодот Малютчик,
 Заступник настоятеля Милостовської парафії, Рів. п., свящ. Николай Лозінський,

Настоятель Крупської парафії, Луцьк. п., свящ. Євлогій Шиприкевич,
Ієромонах Кремянецького Богоявленського монастиря Іоасаф.

Г. БЛАГОСЛОВЕНОЮ ГРАМОТОЮ.

Псаломщик Ляхівської парафії, Здолб. п., Володимир Іваницький,
Псаломщик Сіянецької парафії, Здолб. п., Сергій Козицький,
Псаломщик Корецької Космо-Даміянської парафії, Рів. п., Аполон Варницький,
Псаломщик Шпанівської парафії, Рів. п., Іоан Бохотниця,
Псаломщик Караєвицької парафії, Рів. п., диякон Василій Лукашевич,
Парафіяни Св.-Николаївської церкви м. Турійська, Ков. пов.,
Парафіянка церкви с. Суража, Крем. п., Зоя Володимирівна Любич,
Сторож св.-Александро-Невської церкви м. Радивилова, Дуб. п., Стефан Мартинюк.

Д. ПОХВАЛЬНИМ ЛИСТОМ.

Псаломщик Вельбовненської пар., Здолбун. п., Іосиф Шушкевич,
Псаломщик Милятинської пар., Здолбунівськ. пов., Єфрем Пекар,
Псаломщик Мошаницької пар., Здолб. п., Трифон Крашановський,
Псаломщик Тучинської пар., Рівенськ. п., Георгій Пижицький,
Псаломщик Гориньградської парафії, Рівенськ. п., Іпатій Горюн,
Псаломщик Річицької парафії, Рівенськ. пов., Александр Волосевич,
Псаломщик Користської парафії, Рівенськ. пов., Ілія Франчук,
Псаломщик Корецький св.-Параскевіївської пар., Рівенськ. пов., Давид Ваценко,
Псаломщик Понебельської пар., Рівенськ. пов., Петр Вишневський,
Псаломщик Кустинської пар., Рівенськ. п., Христофор Блонський,
Псаломщик Козлинської парафії, Рівенськ. пов., Филип Савицький,
Псаломщик Александрійської пар., Рівенськ. пов., Борис Будкевич,
Псаломщик Тинненської парафії, Рівенськ. пов., Андрей Кудра,
Псаломщик Колодненської пар., Рів. п., Віталій Давидовський,
Псаломщик Степанської св.-Николаївської пар., Костопільського пов., Іоаким Данчик,
Церковний староста Введенської церкви парафії Ст. Тараж, Крем. п., Віктор Притула,
Сестриці св.-Николаївської церкви м. Турійська, Ковельського п.

ХРОНІКА.

Архієрейські Пасхальні Богослуження. Його Високопреосвященство Високопреосвящений Алексій, Архієпископ Волинський і Кремянецький, на перший і другий день Великодня відправить пасхальні богослуження у великій церкві Богоявленського монастиря, де також буде відправлено на другий день свят, 3 травня, молебна в державне свято Конституції 3 мая. У Кремянецькому св.-Николаївському соборі Владика Алексій відправить Божествену Літургію у світлий четвер, на день св. Юрія.

Засідання Мішаної Предсоборної Комісії із представників Ієрархії та Уряду мають відбутися далі в половині травня б. р. Для участі в засіданнях Владика Волинський Алексій відіде в той час до Варшави.

Засідання Волинського Єпарх. Місійного Комітету відбулося 21 квітня б. р. Засідання присвячено було, голозним чином, обговоренню питань місійного характеру і звязаних з місією, піднятих духовенством на зібраннях Повітових місійних комітетів у березні—квітні б. р. З участю в. об. Вол. Єпарх. Місіонера свящ. С. Казновецького. На Засіданні ухвалено скликати після Великодних свят Зібрання Єпарх. Місійного Комітету з участю предсідників Повітових Міс. Комітетів для обговорення ряду актуальних питань.

Новий переклад Св. Письма на польську мову. В Кракові відбувся перший зїзд польських біблеїстів, себто вчених знавців Св. Письма. Ухвалено на ньому зробити новий переклад Св. Письма на польську мову. Праця над тим перекладом триватиме біля 10 років, а займатимуться нею найвидатніші польські біблеїсти.

Образ Христа з III віку. „Дер Католік“, тижневик, що виходить у Могунці, повідомляє, що підчас 65. Конгресу Віртемберзького Антропологічного Т-ва в Ті-бінгені, професор тібінгенського університету д-р Вацінгер, говорячи про розкопки на терені старовинного міста Дура над Евфратом, згадав, що знайдено там лик Христа з молодечого віку. Цей образ знайдено в каплиці приватного дому з року 232. Це найстаріший з відомих досі ликів Христа.

Біблія у 300 мовах. З Ціріху повідомляють, що д-р Карл Й. Сіті подарував перед кількома роками центральної бібліотеці в Ціріху більше як 300 біблій. Цю дорогоцінну збірку виставлять від 20. ц. м. до 2. травня на прилюдний показ. В цій збірці є теж різні біблії в рукописах із середньовіччя. Крім цього, є там рукописи біблій із часів реформації, жидівські, грецько-ортодоксійні та інші біблійні видання. Ціла збірка має більше як 300 примірників у різних мовах і діалектах. Згадана збірка має не тільки релігійне значіння, але теж і бібліографічне.

Педагогічні ліцеї. З початком 1937-38 шкільного року відкриваються перші курси Педагогічних ліцеїв для підготовки учителів початкових шкіл. Передбачається біля 40 таких ліцеїв на цілу Польшу. Прийматися до педагогічних ліцеїв будуть абітурієнти нових гімназій, а також кандидати, що покінчили 6 класів гімназій старого типу, у віці від 16 до 20 років. При вступі тримається іспит з польської мови письм. і усний, з математики усний. Без іспитів можуть бути прийняті кандидати на підставі оцінок в гімназ. свідоцтвах та характеристики кандидата дирекцією гімназії. Курс науки в педагогічних ліцеях трьохрічний (в загально-освітніх 2 роки). З огляду на те, що учительські семінарії з роком шк. 1935-36 зліквідовано, за ці роки, поки педагогічні ліцеї почнуть випускати кандидатів на учителів, контингент безробітного зараз, ги безплатно практикуючого, учительства буде затруннений, так що абсолюенти педагогічних ліцеїв можуть вповні надіятися на zatrudнення зараз же по скінченні ліцею. Тому доцільним є бідним родичам вчити дітей своїх на вчителів початкових шкіл в ліцеях. Треба зазначити, що правила про прийом кандидатів до педагогічних ліцеїв передбачують, ще як умовини вступу: добрий стан здоровля і музичний слух.

Опіч педагогічних ліцеїв, для підготовки учителів існують ще двохрічні педагогії, до яких приймається кандидатів з матурою давніх гімназій 8-класових. Педагогії існували в Варшаві, Кракові, Люблині і Крем'янці. Число їх має бути побільшене на терені Речипосполитої до 11.

Конфіскація україножерної брошури. Повітове староство в Ковлі на Волині сконфіскувало брошуру місцевого польського пароха кс. прал. Токаржевського, б. капеляна марш. Й. Пілсудського, п. н. „Ліст приватни“ за провину зі ст. 170 к. з. Окружний суд у Луцьку затвердив конфіскацію щодо двох уступів брошури, а зрештою конфіскацію відхилив. У згаданій брошурі кс. пралат Токаржевський гостро виступав проти українців і гостро скритикував урядові кола за т. зв. українофільську політику на Волині. Одночасно слід пригадати, що кс. Токаржевський дуже гостро напав на український наряд на похороні поліціянта дня 15. грудня 1936 р.

Українські діти мають вчитися релігії в Румунії тільки порумунському. Румунська шкільна влада наказала вчити релігію у всіх буковинських школах лише порумунськи. Подаючи ту вістку, черновецький „Час“ стверджує, що та постанова порушує румунську конституцію і міжнародні постанови про охорону меншин. Буває, виходить, й одновірна державна влада, що застосовується до одновірців гірше різновірної.

Большевики вбили митрополита Петра Крутицького. Преса різних відтінків помістила вістку, оперту на відомостях із Риги, що члени ГПУ в таємничий спосіб замордували на засланні митрополита Петра Крутицького, заступника патріяршого престолу Московського від часу смерті патріярха Тихона. Тому заступником патріяршого престолу Московського став тепер митрополит Нижегородський Сергій, якого й наказано поминати в церквах за кордоном, ієрархія яких підлягає Московському патріярхатові.

Союз безбожників на Рад. Україні підупадає. Большевицька преса присвячує великі статті у справі протирелігійної пропаганди, що одночасно вказують на упадок безбожницької акції. І так „Комуніст“ з 22. березня ц. р. помістив інтерв'ю з головою центральної ради союзу безбожників України Н. Дубовим, який жалуввся на те, що останній зїзд безбожників відбувся перед 9 роками. Останній раз нарада безбожників відбулася в 1931 р., а засідання ради в 1933 р. Де тепер члени ради, трудно відповісти. Розїхались і погубились. Пробували справді відшукати себе, але нічого з того не вийшло. Союз безбожників на Сов. Україні не має грошей, і тому рада звернулася з проханням допомоги до ради професійних союзів України. Вони підтримували обітницями. Тому, щоб придбати фондів, рада союзу безбожників прийняла замовлення на мільон квитарів для МОПР. у але на цьому стратили і залізли по самі вуха в довги. Недоцінювання протирелігійної пропаганди довело до того, що союз безбожників на Україні фактично припинив усяку діяльність. В 1931 році союз мав мільон членів. Кілько має тепер, ніхто не може подати навіть приблизно. Окружні ради існують лише в Донецькому басейні, Одесі і Молдавії. В Харкові був секретар організаційного бюро, але залишений на власні сили незабаром зник, бо не дістав платні В Чернигові воловодяться від півтора року з відкриттям організаційного бюро. Коли цю справу порушили в окружній комітеті, там махнули рукою. „Чи маємо до того голову—відповили інструкторові.—Є важніші справи. Не завертайте голови дрібницями“. В центральній раді запевняють, що в 244 районах існують бюро союзу безбожників Ці вістки виссані з пальця, бо не існує ніодин союз з такими бюроами. Але ж, читаючи ці вістки, не треба забувати, що сама безбожницька влада не дрімає над тим, щоб доконати релігію у закріпощеному суспільстві СССР.

„Церква на очах цілого світу мучена“. Під таким наголовком „Życie Katołickie“ (№ 16 ц. р.) подає свіжі відомости про долю католицького костела і духовенства на Україні, отримані від осіб, яким удалося недавно пробратись з тамтої Волині й Поділля. В Житомирі нема католицьких священників після арешту і заслання ксьондзів Яхневича і Янковського. Людність сама збирається і молиться в катедрі. Палац біскупа і дім для священників знято для війська. Цвинтар дуже спустошено, а катакомби розбито і повідкрито. В Київі чинний костел св. Александра, а про костел св. Николая оповідачі не могли докладно що сказати,—одначе священника католицького в Київі нема після ув'язнення кс. Блехмана. В Бердичеві костел монастирський забрано під музей; костел фарний забрано рік тому, бо на вимоги влади зложити великі суми на його ремонт зубожіла людність не могла стільки зібрати; зараз в ньому ніби склад збіжжа. З цвинтаря покармелицького зроблено досвідне поле. В Умані є 79-літній сліпець кс. Пшисецький, який відправляє мшу в покоях, бо костел забрано 15.XII 1935 р. В Праскурові костел розібрано на висаджено динамітом. Так само в других різних місцевостях. М. інш. оповідачі бачили на власні очі в Бердичеві розбитий собор православний. Старші люди ще тримаються релігії, а молодь, де віддавна не стало священників, слабо. Зрештою „що думає молодь, невідомо, бо там люди бояться щиро розмовляти навіть з власними дітьми“. Цілі села з польською людністю біля Проскурова вивезено переважно до Казакстану, а на їх місце прибувають москалі зпід Курська і др. московських країн.

Чи колективізація принесла в ССРСР добробут? У Центральній Комісії для соціології села при Чехословацькій Хліборобській Академії в Празі відбувся 5. ц. м. виклад доц. Віктора Доманицького на тему: „Індивідуальне та колективне господарювання в сільському господарстві з погляду народногосподарського та соціальнополітичного”. Виклад був ілюстрований 17 діаграмами. Заключення прелеганта таке: примусова колективізація в ССРСР в р. р. 1928—1935 викликала великі зміни та здвиги народногосподарського й соціальнополітичного характеру. Зміни ці покищо не викликали ані інтенсифікації сільського господарства, ані збільшення врожайності землі, ані розширення та піднесення скотарства. Тому не підніся і добробут ані соціальний поступ населення. Навпаки,—в деяких галузях сільського господарства наступив такий катастрофальний занепад (напр. коней залишилося лише 44^{1/10}%, волів лише 27% передвоєної кількості цих тварин), що треба буде довгої низки років та великої праці, поки цей шкідливий вплив примусової колективізації вирівняється. Майже всі межі заорані. Мільйони хліборобів переселено або з села до міста, або в заслання. Міняється характер міст. Влада ССРСР твердить, що „мільйони колгоспників... вже досягли рівню добробуту, що в повній мірі й назавше знищена можливість диференціації та павперизації нашогосела, що життя стало веселішим” (Сталін). Це твердження не підтверджується ані статистикою, ані описами мандрівників. Але сучасний грізний стан сільського господарства в ССРСР підготував ґрунт для розвитку сільсько-господарської кооперації, сільсько-госп. шкільництва та громадської агрономії. А це тому, що лише виховання якнайбільшої кількості добре освічених сільських господарів, разом із с. г. кооперацією та розвитком торговельно-мінового ладу, в країні, може викликати піднесення добробуту та соціальний поступ країни.

Конфлікт між Ватиканом і Гітлеровського Німеччиною

Неприязні відносини, які від довшого часу мають місце поміж Ватиканом та Гітлеровською Німеччиною, в останньому часі дійшли до такого напруження, що органи преси характеризують той стан, як „фактичне зірвання конкордату поміж Ватиканом і Німеччиною”. („Gazeta Polska”). В основі того конфлікту лежать слідуючі мстиви: 1) доктрина расизму нац.-соціалізму гітлеровців в багатьох важніших пунктах суперечна з наукою катол.; 2) в практиці найбільш трудностей викликало відсунення клиру і батьків від виховання молоді, що особливо виявилось в ліквідації віроісповідного шкільництва в Німеччині; 3) толерування і навіть підтримання антихристиянського руху, що панує в організаціях німецької молоді. З приводу таких відносин папа видав енцикліку від 14.III ц. р., на яку вислав протестаційну ноту уряд Німеччини від 12.IV. б. р.

Календар із 13 місяцями. При Лізі Націй існує від довшого часу спеціальна комісія, що займається справою далекою від змінних подій політики та економії. Є це комісія для реформи календаря. Цими днями вона після довголітніх нарад дійшла до одностійного проекту, щоб унести новий календар з поділом на 13 місяців. Віденський професор астроном Адалберт Прей висловився з цього приводу в окремій статті Він є тої думки, що така реформа не може нарушувати вікових сильно закорінених звичок—Навіщо реформувати дотеперішній календар? Вчені та великі економісти не раз нарікали на ріжні календарські труднощі. Ріжна довжина місяців вимагає складного обрахунку відсотків, а те, що кожного року кожний день тижня має іншу дату утруднює, ясний перегляд речинців. Цьому хотів віддавна зарадити проект Ліги Націй, розділяючи рік на чотири частини, кожна на три місяці в рівно перемінним числом днів. Теперішній проект приймає за підставу одноцільний місяць з тим, що замість 12 місяців буде 13 по 28 днів. Тому, що рік має 365 днів, рахунок не виходить добре: один день залишається „вільний”. Він мав би бути вставним так, щоб не нарушувати рівномірної черги 13 місяців по 28 днів. Кожний місяць починався би неділею, що мали б дату 1-го. Останній день кожного місяця був би суботою, кожний новий рік—неділею. Всі свята, що припадають на 1-го відпали б, бо це і так була б неділя. Тому, що астрономічний рік має точно 365 днів, 5 годин, 48 минут і 46 секунд, то треба буде що чотири роки вставляти два дні, щоб вирівняти ріжницю. Пересувні свята такі, як Великдень і багатьох інших, мали б свої постійні дні. Осередньою датою був би Великдень, призначений на 7 квітня.

Смертність немовлят у Польщі. Головний Статистичний Уряд у Варшаві устійнив, що минулого року померло в Польщі 125.772 немовлят, значить 14.453 немовлят більше, як 1935-го р На 100 народин припадає минулого року 14,1 випадків

смерти немовлят. У порівнанні з 1935 роком це відношення збільшилося на 1,4 при. Щодо віроісповідання—на римо-католиків припадає 83.146 випадків смерти немовлят; на греко-католиків 19.021; на православних 17.022; на євангеліків 2.783; мойсеєвого віроісповідання 3.132, а на інші віроісповідання 6.663. Найбільша смертність припадає на населення греко-католицького віроісповідання, бо 18,5 випадків смерти на 100 народин. Для євангеліків це відношення є 15,3; для римо-католиків 14,3; для православних 14; для жидів 5; для інших віроісповідань пересічно 11,5 випадків смерти на 100 народин.

Рівенський повіт в граничній пасі. Від 22 квітня б. р. входить в життя розпорядження, на підставі котрого рівенський пов. включається в пасі граничний. Розпорядження те потягає за собою ряд обмежень, особливо в 6-ти кілометровій пограничній стреді, де людність не може опускати домів перед сходом і після заходу сонця. Обмежений також будовляний рух. На кожну будівлю вимагається спеціальний дозвіл адміністрації. Поза 6-кілометровою стредою цілий повіт включено до граничного паса.

Повне видання творів М. Черемшини. Вже в найближчому часі появиться у Видавництві „Ізмарагд“ перше критичне, повне, тритомове видання творів Марка Черемшини. Це видання міститиме не тільки всю літературну творчість Черемшини, але також його автобіографію, недрукований досі денник з часів війни, вибір листування та ряд статей визначених критиків та літературознавців про літературну творчість Черемшини. Перший том вийде в травні, другий в червні, а третій до кінця липня ц. р. Ціну повного тритомового видання в передплаті назначено на зл. 9, себто по три золоті за том. Після виходу книжки ціна продажна буде значно підвищена. Передплату вислати на адресу: Видавництво „Ізмарагд“, Львів, вул. Косцюшки 5, конто ПКО 503.062.

Праця в Католицькій церкві над офіційним текстом Святого Письма. В 1907 р. тодішній папа Пій X назначив спеціальну комісію наукову, зложену з фахівців оо. бенедиктинів, якій доручив дуже відповідальну працю нового критичного видання В у л ь г а т и. — Вульгата, як відомо, це латинський переклад Св. Письма, зроблений св. Єронимом і обов'язуючий в Католицькій церкві. Переклад цей в теперішній стані обов'язує згідно виданню 1592 р., зробленому за папи Клімента VIII, чому і зветься „Clementina“— Від того часу, однак, явилась безумовна потреба критичного перегляду тексту того перекладу та виправлення можливих його нестислостей, що могли повстати на протязі довгих віків. І це є власне завданням згаданої перекл. Комісії, що її покликав до праці папа Пій X. — Комісія бенедиктинська опублікувала до тепер три томи своїх праць, котрі обнимають п'ятикнижжа Мойсея, при чому перший том тих праць появилася тільки в 1926 році, чито через 19 літ по назначенню Комісії. — В 1933 році теперішній папа Пій XI передав розпочату працю критичну над текстом Вульгати бенедиктинським ученим із заложеного папою м а н а с т и р я св. Є р о н и м а в Р и м і. Теперішня комісія складається з двадцяти учених монахів, і при тому складі її праця піде скорше. — Нове видання Вульгати розраховано на 26—28 томів. Як інформують з монастиря св. Єронима, в середньому через кожних два роки буде виходити один том перекладу. То значить, що все те велике діло має бути закінчене десь в 1985 р.

ОГОЛОШЕННЯ.

Від Волинської Духовної Консистерії цим оголошується, що до Консистерії вплинуло прохання від мешк. с. Шкроботівки, Крем'янецького повіту, Бориса Цибульського про розв'язання шлюбу його з дружиною Єленою Цибульською у наслідок невідомої відсутності останньої.

Духовна Консистерія просить осіб та інституцій, що мають відомості про місце перебування Єлени Цибульської, повідомити Консистерію.

Від Волинської Духовної Консисторії цим оголошується, що до Консисторії вплинуло прохання від мешк. с. Серничок, Горохівського пов., Анастасії Адамяк про розв'язання шлюбу її з мужем Іваном Адамяком у наслідок невідомої відсутності останнього

Духовна Консисторія просить всіх осіб та інституції, що мають відомості про місце перебування Івана Адамяка, повідомити Консисторію.

Від Волинської Духовної Консисторії цим оголошується, що до Консисторії вплинуло прохання від мешк. с. Олеська, Володимирського пов., Володимира Рудя про розв'язання шлюбу його з дружиною Феодосією Рудь у наслідок невідомої відсутності останньої.

Духовна Консисторія просить всіх осіб та інституції, що мають відомості про місце перебування Феодосії Рудь, повідомити Консисторію.

Від Волинської Духовної Консисторії цим оголошується, що до Консисторії вплинуло прохання від мешк. с. Дубової Долини, Рівенського пов., Анни Захарчишиної про розв'язання шлюбу її з мужем Михаїлом Захарчишином у наслідок невідомої відсутності останнього.

Духовна Консисторія просить всіх осіб та інституції, що мають відомості про місце перебування Михаїла Захарчишина, повідомити Консисторію.

Від Волинської Духовної Консисторії цим оголошується, що до Консисторії вплинуло прохання від мешк. с. Рівного, Любомльського пов., Анастасії Приць про розв'язання шлюбу її з мужем Терентієм Прицем у наслідок невідомої відсутності останнього.

Духовна Консисторія просить всіх осіб та інституції, що мають відомості про місце перебування Терентія Приця, повідомити Консисторію.

Від Волинської Духовної Консисторії цим оголошується, що до Консисторії вплинуло прохання від мешк. с. Підгаєць, Катербурзької гм., Кремянецького пов., Матрони Ширми про розв'язання шлюбу її з мужем Артемом Ширмою у наслідок невідомої відсутності останнього.

Духовна Консисторія просить всіх осіб та інституції, що мають відомості про місце перебування Артема Ширми, повідомити Консисторію.

Від Волинської Духовної Консисторії цим оголошується, що до Консисторії вплинуло прохання від мешк. с. Серничок, Горохівськ. пов., Павла Міщука про розв'язання шлюбу його з дружиною Матроною Міщуковою у наслідок невідомої відсутності останньої.

Духовна Консисторія просить осіб та інституції, що мають відомості про місце перебування Матрони Міщукової, повідомити Консисторію.

Адреса Редакції:

m. Krzemieniec, Wołyński Konsystorz Duchowny
Redakcja dwutygodnika „Cerkwa i Narid”

ПЕРЕДПЛАТА: річна 8 зл., піврічна 4 зл., квартальна 2 зл., місячна 80 гр. Окреме число—40 гр.

ОГОЛОШЕННЯ: ціла сторінка—25 зл., $\frac{1}{2}$ стор.—15 зл., $\frac{1}{4}$ стор.—8 зл., $\frac{1}{8}$ стор.—5 зл.
Дрібні оголошення по 10 гр. за слово

Гроші надсилати на конто чекове Волинської Духовної Консисторії — П. К. О. № 140.288, або переказами на адресу:
m. Krzemieniec, Wołyński Konsystorz Duchowny

Видавець — Волинська Духовна Консисторія. Відп. редактор — В. Квасницький.

*ВИСОКОПРЕОСВЯЩЕНИЙ ВЛАДИКА АЛЕКСАНДР,
АРХІЄПИСКОП ПОЛІСЬКИЙ І ПІНСЬКИЙ.
(З нагоди 15-ліття єпископського служення).*

